

*Лев
Толстой*

**ИККИ
ҚИССА**

Тошкент
«O'zbekiston»
2018

УЎК: 821.161.1-3

КБК 84(2Рос-Рус)1

Т64

Рус тилидан **Ҳаким САТТОРИЙ** таржимаси

«Одам каср сонга ўхшайди. Одамнинг ўзи каср сурати бўлса, махражи эса ўзи хақидаги фикридир. Махраж қанчалик катталашгани сари сон шунчалик кичиклашади» тарзида серкўлам фикр юритган Лев Толстой ижоди давомида инсон манзараларини бутун синоати билан ақс эттиришга муяссар бўлди. Унинг «Бечора Иван Ильич», «Сергий ота» қиссалари ана шу ҳақиқатнинг ёркин ифодасидир. Ушбу қиссалар илк бор ўзбек тилида чоп этилмоқда.

Шундай экан, мазкур қиссалар ўзини ва ўзганингизни англашга интилаётган чинакам адабиёт ихлосманларига манзур бўлади, деган умиддамиз.

ISBN 978-9943-28-988-8

© Ҳаким Сатторий (тарж.), 2018
© «O'ZBEKISTON» НМНУ, 2018

ОЛМОС ҚИРРАЛАРДАГИ ЖИЛВА

Жаҳон адабиётининг даҳоларидан бири Лев Толстой асарларининг бошқа тилга таржима қилиниши ўша адабиёт учун чинакам байрам бўлган. Бизнинг она тилимизда ҳам буюк сўз санъаткорининг барча йирик асарлари нашр қилинган. Қўйидаги таржималар эса ёзувчи ташкилотидига 185 йил тўлиши муносабати билан ташкилотга оширилган эди. Унинг таваллуд кунлари ҳаминша мухлислари ва, умуман, жамоатчилик томонидан таътаналар билан муносиб муносабланган, янги тадқиқотлар, таржималар, адибфиётлар эълон қилинган. Зеро, бу адибнинг номи ва ижоди бутун инсоният учун эъзобли. Ҳар кун, ҳатто ҳар соатда Ер юзининг қайсидир нуқтоғида қимдир унинг асарларини мутолаа қилади, улар асос бўлган фильмларни кўради ёки шунчаки хаёлида унинг сиймосини жонлантиради.

Лев Толстой юксак бадний салоҳият билан гаранум этган умуминсоний ғоялари орқали башариятнинг ардоқли фарзандига айланиб қолган. Агар адабиёт одамзоднинг мангу макони бўлмиш Ер қурраси билан қиёсланадиган бўлса, сўз мулкисининг ҳам тоғлари, дарёлари, чўккилари, жилғалари – табиий қиёфаси бор. Лев Толстой эса олам ичида алоҳида оламни ташкил этувчи, ўз шамоийлига эга бир китъадир. Қайсидир бир рассом хазил сурат чизган экан. Унда Лев Толстой ёнбошлаб ётибди, унинг азамат гавдасида – елкасида,

кўкрагида, соколи орасида, буриннинг устида, қўл-оёғида дунёнинг бошқа шоир-ёзувчилари худди чумолидек гимирлаб юришибди. Уни ана шундай маҳобатли тасаввур этадилар ва у шунга лойиқ.

Лев Николаевич Толстой 18 ёшли талабалик пайтидан таассуротларини қоғозга тушира бошлади ва қўндалик ёзини доимий машғулотига айлаштириб, уни сўнгги нафасигача давом эттирди. Бу машғулот унинг ёзувчилигига туртки бўлди, деб айтиш мумкин. Орадан тўрт йил ўтиб, «Современник» журналида эълон қилинган ва унинг катта Адабиётда таъминини таъминлаган «Болалик» қиссаси ҳам соф автобиографик мазмунга эга. Шундай қилиб, Толстой қалами 60 йил давомида қоғоз узра сайрини тўхтатмади ва жуда улкан қўлам касб этиб, дунёда санокли сўз усталаригина эриша оладиган натижага муяссар бўлди.

Кейинчалик унинг ватанида адабиёт билимдонлари мавзу жиҳатдан беноён, мазмунига кўра бекиёс ижод намуналарини ўттиз йил давомида сатрма-сатр тўпладилар. 1958 йилда поёнига етган бу юмуш туфайли Лев Толстойнинг 90 жыллик Мукамал асарлар тўнлами юзага келди. Бу бошқа бир рус сўз санъаткори фахр ила васф этган «Александр қуббасидан ҳам баланд» олтин минора эди. Беш-ўн минг нусхада чоп этилган Мукамал асарлар тўнлами қарийб 3 минг босма табоқдан иборат бўлиб, унинг 2,5 минги Толстой қўли билан ёзилган матилар, 500 табоғи эса нзоҳлардан иборатдир. Мутахассислар бу подир хазина мухлисларга тўла холда етиб боришини кўзлаб, чуқур ҳурмат ва ифтихор билан Толстой битикларига шарҳлар ёзганлар, асарларининг, ундаги исмлар, жой номлари-

нинг алифбо тартибни тузиб чиқиб, зарурат даражасида эскартишлар хавола қилганлар, ўз ватандошларининг ижодини ардоқлаб, уни етарлича адабий-илмий изохлар билан боийганлар. Кейинчалик ҳам Лев Толстойнинг таиланган асарлари қайта-қайта нашр этилган. Бу беназир ижод маҳсули хозиргача дунёнинг юздан зиёд тилига таржима қилиниб, умумий адади 250 миллион нусхадан ошиб кетган.

Толстой ижоди бадний жанрларга кўра ранг-баранг – романлар, кнссалар, хикоялар, пьесалар, санъат хақидаги рисоалар, кўилаб публицистик ва адабий-танқидий мақолалар, мниглаб хатлар, жилдлаб кундаликлар... Гўё улкан бадний сўз фабрикаси ўн йиллар давомида тиним билмай муттасил ишлаб турган ва шнинг дастгоҳларида энг подир маҳсулотлар яратилган. Улар бир-биридан охорли, кўркам.

Жумладан, «Бечора Иван Ильич» кнссаси уз вақтида Лев Толстой бадний даҳосининг энг ёркин кашфиётларидан бири сифатида эътироф этилган эди ва бу баҳо ҳамон кадрини туширгани йўқ. Бир умр ўз қобиғида яшаган, ҳатто қарта ўйинидан ҳам завқ туймай, фикри-хаёли хизмат вазифасини қойил қилиб уддалашу, хар нарсадан яшаш қондаси қилиб олгани «*ёқимли, гўзал, кўнгилочар*» кирраларни излайдиган одам баногох тирикликнинг энг буюк мантиғи – ўлим билан юзма-юз бўлади, беморликда ўтган дамлари давомида бутун умрини сарҳисоб қилади. Хатоларини тушуниб етади.

Ёзувчи таъбири билан айтганда, «Фақат ўзини ўйлаб яшаш мумкин эмас, бу – ўлим. Худбинлик – тентаклик» эканлигини англаган Иван Ильич казо остонасида илк марта атрофида одамлар борлигини, уларни ҳам ўйлаш,

улар учун ҳам нимадир яхшилик қилиш лозимлигини тан олади: ўёлига ва хотинига «*раҳми келади*», улар учун бирор яхшилик қилишни хоҳлайди, афсуски, бунинг иложи йўқ; ажал гирибондан олиб турибди. Шунда у ёруғ оламини тарк этини билан ўёли ва хотинининг мушқулини осон қилишни мумкинлигини эътироф этади: «*Уларга шафқат қилиш лозим, шундай қилиш керакки, улар қийноқ азобини чекишмасин*».

Вақт зид, унинг қўлидан бор-йўғи шу келади.

Асарнинг оламшумул ғояси инсон имкони қўлдан кетмай умрининг қимматига етиши, балки ҳаёти давомида ҳар бир лаҳзани қадрлаши, дунё яхшиликлар билан гўзал-у, худбинлик барибир таназзулга олиб боришини тасдиқлашга қаратилган.

1882–1886 йиллар орасида яратилган асар эълон қилингач, жамоатчиликнинг ва бадийий зиёлиларнинг диққатини тортди. Машҳур композитор Пётр Чайковский уни ўқиб, «Мен қачонлардир инсонгаман, энг буюкларнинг буюғи, бу – Лев Толстой. Рус кишиси унинг битта асари мисолида Европа инсониятга нима тухфа этганини ҳис қилиб, бошини мағрур тутиб юриши мумкин», деб ёзди. Ёзувчининг машҳур портретини чизган rassom Илья Крамской эса қисса ҳақида «Бу ҳар қандай санъатни хира торттирадиган мўъжиза, бу бемисл ижод», деган. Француз ёзувчиси Ромен Роллан эса қиссани «рус адабиётининг француз китобхонларини ўта хаяжонга солган асарларидан бири», деб эътироф этганди.

Қиссанинг ёзилиши қандай шароитда бошлангани ҳақида маълумот сақланмаган экан. Гувохларнинг қундаликларида 1882 йил баҳорида Толстойнинг яхши кайфият билан

келаяётгани, янги асаридан парчалар ўқиб
чеграни мухрланган. Асар устида иш эса у
қашр қилинаётганда ҳам давом этган. Баъзи
тавхалар қисқартирилган, ўнинчи боб энг охи
рида қўшилган.

Қиссага Тула округ суди прокурори бўлиб
қошлаган ва қирк беш ёшида, 1881 йил 2 июнда
қофот этган Иван Ильич Мечниковнинг хаёти
қисс қилиб олинган. У машхур кимёгар олим
Илья Ильич Мечниковнинг акаси бўлган.

«Сергий ота» қиссаси ҳам Лев Толстойга
қисс подир хазинанинг бир намунаси. Далил
ларнинг гувоҳлик беришича, ёзувчида асарни
қратиб фикри 1889–1890 йиллар атрофида
қайдо бўлган. Маълумки, бу даврда Лев Тол
стой ижодининг чўққиси хисобланган «Уруш ва
тинчлик» эпопеяси, «Анна Каренина» романи
қингари шох асарлари эълон қилиниб, улар
ёзувчига катта шон-шуҳрат олиб келганди.

XIX асрнинг охирларида Россиянинг энг
танглик шахсларидан бирига айланган Толстой
бадний ижод қаторида қўплаб жамоатчилик
қумушлари билан ҳам банд эди. Шунданми ёки
ижодий мувозанат талаби биланми, «Сергий
ота» борасидаги ишлар анча қўзилган. Дастилаб
хаммаси жадал кетган: ўзининг яқин дўсти ва
ношири Владимир Чертковга ёзган хатларида
(қиссаси ҳам унга бағишламоқчи эди), қун
далигидаги қайдларида Сергий отани бот-бот
қилаб турган. 1890 йилнинг 6 июнида қундали
гида «Сергий ота»ни бошладим, унинг ифодаси
хақида чуқур ўйлаб олдим. барча эътибор – у
қечирадиган рухий ҳолатлар тадрижида», де
ган қайд учраса, сентябрда Чертковга ёзган
хатида ижодий иш, хусусан, сюжет ривож
и унга ёқаётганлиги, барча ўйлаганларини тўла
акс эттиришга уринаётганлигини билдирган.

Шунингдек, зиммасида хайрия ишлари билан боғлиқ бир расмий ҳужжатни тезда тайёрлаш кўндалиг турганини маълум қилган. Қўтилмаганда, 1891 йил 16 февралдаги хатида эса ўзига кадрли бўлган бу мавзу ҳақида бош қотириш малол келаётганини, ундаги бош ғоя сифатида шахвоний хирсга ёки такаббурликка қарши қурашни талқин этишда ўйлашиб қолганини айтган. Хуллас, қисса устидаги ишни шу йилги ёзгача давом эттирган ва кейин бутунлай ташлаб қўйган. Тўғри, кундалигида (1895 йил 18 мартдаги ёзув) «Сергий ота»ни бироз ёздим, лекин яхши чикмади», деган қайд учрайди, лекин барибир асарни 1898 йил ёзида узил-кесил қозоғга туширади.

«Сергий ота» ёзувчининг вафотидан кейин – 1911 йилда В. Чертков томонидан нашр этилган.

Лев Толстой қиссасида, бошқа кўплаб асарларида бўлгани каби, идеал танлашдаги ҳатоллиқнинг қасрини жуда ишончли очиб берган. Бош қаҳрамон қисмати орқали ўз ички майлларини енголмаслик, имкониятларига ортикча баҳо бериш, ҳаёт зарбаларига қасдма-қасд унга қарши зарба беришга уриниш одамни қай қўйга солиши ўзининг тирак бадий ифодасини тонган. Шунингдек, воқеалар шитхосида «Инсонни ўлдирish мумкин, бироқ уни енгиб бўлмайди» (Э. Хемингуэй) деган фикрнинг тасдиғи ҳам бор. Иккинчи бир томондан эса оёқни қўрига қаратиб узатиш лозимлиги, беҳуда чираниш белни сиқдириши мумкинлиги уқтирилганга ҳам ўхшайди.

Буюк ёзувчининг асарларида олмос қирраларидек жилва кўзга ташланади. Уларнинг ҳаммаси эзгуликка хизмат қилади.

Таржимон

Бечора Иван
Шмич

Суд маҳкамасининг катта биносида Мельвишскийлар ишига алоқадорлар ва прокурор танаффус пайтида Иван Егорович Шебекнинг хонасига йиғилишди, суҳбат кўнчиликнинг тилида юрган машҳур Касов иши юзасидан кетди. Фёдор Васильевич суднинг ваколати йўқлигини исботлаб, жиғибийронни чиқди, Иван Егорович ўз фикрида собит қолди, Пётр Иванович эса бошиданок можарога қўшилмай, баҳсда иштирок этмай, хозиргина олиб келинган «Ведомости»ни варақлашга тутинди.

– Жаноблар! – деди у, – Иван Ильич вафот этибди.

– Наҳотки?

– Мана, ўқинг, – деди у Фёдор Васильевичга газетанинг хали бўёқ хиди анкиб турган янги сонини узатиб.

Қора хония ичида шундай гаилар ёзилганди: «Прасковья Фёдоровна чуқур кайғу билан азиз умр йўлдоши, Суд палатаси аъзоси Иван Ильич Головинининг яқинлари ва қаринонларига унинг 1882 йил 4 февраль куни вафот этганини маълум қилади. Дафн маросими жума куни пешин соат 1 га тайинланди».

Иван Ильич жам бўлиб турган жанобларнинг биродари эди ва ҳамма уни яхши

кўрарди. Мана, бир неча хафтадирки, аввал унинг мазаси қочганди; хабарлашгандар унинг дарди бедавога чалинганини топиб келдилар. Унинг ўрни бўш турарди, шундай тахмин изхор қилиндики, мабодо вафот этса, бу жойга Алексеев тайинланиши мумкин, Алексеевнинг ўрнига эса ё Винников, ё Штабель. Шу туфайли Иван Ильичнинг ўлими ҳақида эшитганларидан кейин хонада тўнланган жаноблар ҳар бирининг миясида дастлаб бу қазо маҳкама аъзолари ёки танишларининг мансаб илланоясига қандай таъсир этиши тўғрисидаги тахминлар айлана бошлади.

«Энди, эҳтимол, Винников ёки Штабелнинг ўрни менга тегади, – ўйлади Фёдор Васильевич. – Буни менга аллақачон ваъда қилишган, бу ўсишим чўнтагимга девонхонадан ташқари саккиз юз сўм олиб келади».

«Калугадаги кайноғамни чакиршим керак экан-да, – ўйлади Пётр Иванович. – Хотиним жуда хурсанд бўларди. Шунда қариндошларимга ҳеч нима қилмаганим борасидаги маломатлардан қутулардим».

– Унинг қайтиб ўридан туrolмаслигини сезгандим, – деди ҳаммага эшиттириб Пётр Иванович. – Афсус, увол кетибди...

– Айтмоқчи, унга нима жини теккан экан?

– Дўхтирлар аниқлай олишмабди. Яъники, аниқлашибди, бироқ хулосалар ҳар хил эмиш. Мен уни охириги марта кўр-

ганимда, ўзинга келиб қолгандек, оёққа туриб кетадигандек туюлганди.

– Мен эса уни ўша байрамдан кейин кўрмадим. Ҳамма йиғилганди.

– Қизиқ, нима бўлган экан ўзи?

– Менимча, хотини билан боғлиқ қандайдир майда гаплар ўтган. Тушуниб бўлмайдиган.

– Бориш керак. Ит тоимас жойда яшаши ўзиям.

– Сизга ҳам узок. Сиз учун ҳамиша тунканинг тубида бўлган.

– Мен эса бир дарё нарида яшайман, менга сира хавас қилиб бўлмайди, – деди Пётр Иванович Шебекка қулиб. Шахар манзилларининг узоклиги хақида хангомашиб, мажлисга кириб кетишди.

Бу совуқ хабар, кутилганидек, мансаб курсисидagi ўзгаришлар борасида қилинган муваҳам хаёллардан ташқари мулоҳаза юритган ҳар бир кимсада, доним бўладигандек, ўлим барҳақ, хайрият, у ўлибди, мен эмас, деганга ўхшаш чучмал мамнулик кайфиятини ҳам ҳосил қилди.

«Ўлса, ўлгандир; бироқ, мана, мен ҳаётман», шундай ўйлади ёки хаёл қилди ҳар ким. Яқин танишлари (Иван Ильичнинг дўстларини шундай аташ мумкин бўлса) беихтиёр ўзларнинг гарданига дафн этиш билан боғлиқ одамни эзиб юборадиган зил-замбил юмушларни адо этиш, ҳам жанозада қатнашиш, ҳам таъзия изҳор этиш учун марҳумнинг мотамхонасига бо-

ани мажбурияти келиб тушгани хақида
адаб кетдилар. Мархумга бошқалардан
қара Фёдор Васильевич ва Пётр Ивано-
вич яқин эди.

Пётр Иванович ҳуқуқшунослик билим
ертида Иван Ильич билан бирга ўқиган
эди ва доим ўзини Иван Ильич олди-
да қарздор ҳисобларди. Тушликдан олдин
Пётр Иванович хотинини Иван Ильич-
нинг вафоти юзасидан хабардор қилиб ва
қаниноғасини ўз округига кўчириш имко-
нияти туғилгани хақидаги муждани шип-
шитиб, хордиқнинг ҳам баҳридан ўтди-да,
эрақини эғнига илиб, мархумнинг хона-
донига йўл олди.

Иван Ильич яшаган хонадон йўлагиди
да кўшилган арава билан икки арава-
қаш турарди. Пастда, кийимхона девори-
га чўткача, заррин уна билан тозаланган,
четларига зарҳал уқа ёпиштирилган то-
бут қопқоғи суяб қўйилган. Қора кий-
инган икки аёл келганларнинг пўстинини
кўлидан олди. Пётр Иванович Иван
Ильичнинг опасини таниди, наригисини
танимади. Кейин у юқоридан чиқиб кела-
ётган Шварцни кўрди. Шварц яқинлашиб
тўхтади ва кўз қисиб қўйди, бу билан гўё
«Иван Ильич бемахал ҳунар кўрсатди»,
дегандек туюлди.

Шварцнинг инглизча чакка соқолли
юзи ва фрак ичидаги чўпдек гавдасидан
дардчил мотамсаролик уфуриб турар, бу
мотамсаролик унинг ўйноқи феълига мос

тушмас, айни шу ўрнида помувофик манзара ҳосил этганди. Хар холда, Пётр Иванович шундай ўйлади.

Пётр Иванович аёлларни олдинга ўтказиб юборди ва уларнинг изидан секин зинапояга яқинлашди. Шварц чикиб кетинга шошилмай, тенада кутиб турди. Пётр Иванович тушунди: у, албатта, видолашув расми қаерда ўтиши юзасидан гапланмоқчи. Аёллар зинапоядан ўтиб, марҳумнинг беваси томон кетдилар, Шварц эса жиддий қимтилган, қалин лаблари ва ўйшоқи нигоҳи ила мўйловини учуриб, Пётр Ивановични мурда ётган ўнг томондаги хонага имлади.

Пётр Иванович хар доимгидек бундай жойда нима жонзлигини тўла англамай, ичкарига кирди. Фақат билардики, айни паллада чўқиниши зарар қилмайди. Мақбул амални бажаришда тавозе жонз-ножонзлиги борасида ҳам иккиланиб қолди ва шунинг учун ўрта ҳолатни танлади: хонага кираркан, чўқинди ва бироз тавозе қилгандек бўлди. Қўл ва бош харакати-га монанд тарзда хонага бир қур разм солиб чиқди. Икки ёш йингит, афтидан, бири гимназист, хайтовур, жиялари чоғи, чўқинганча хонадан чиқинди. Мотамзада бева кимирламай турарди. Қошлари асабий чимирилган аёл унга шивирлаганча ниманидир уқтирарди. Сюртукдаги дандил, шахдам дьячок хар қандай ғашликка ўрин қолдирмайдиган катъий оҳангда ба-

танд овоз билан қироат қиларди; ошхона хизматкори Герасим Пётр Ивановичнинг ёнидан енгил юриб ўтиб кетаркан, полга чимадир сепгаидек бўлди. Бунни кўриб, Пётр Иванович бирдан чўзилиб ётган мурданинг енгил хидини хис қилди. У Иван Ильичникига охирги келишида бу хизматкорини кабинетда кўрганди; Пётр Иванович беморнинг холи-руҳиясидан хабар олиб, хизматида бўлган ва Иван Ильич бу сиפורини учун уни яхши кўриб кетганди. Пётр Иванович чўқинишини ноёнига етказди, тобут, дьячок ва стол ортидаги бурчакка қўйилган иконанинг миёнасига енгил тавозе қилди. Кейин, ўзига чўқиниш амали жуда чўзилиб кетгандек туюлгач, гўхтади ва бошини марҳум тарафга бурди.

Марҳум барча ўликлар каби тобутнинг тўшамасига муз қотган вужудни билан фарқ бўлиб ётарди, боши ёстиққа абадий тиркалган, жамн охирги сафарга чиққанлар сингари ўзини намойиш этганча, мумдек сарғайган пешонаси чаккаси аралаш чуқур ажинларга кўмилган, юкори лаби қисиб қўйгандек бурни тапқайиб, тош қотган кўйи оғир чўкиб ётарди. У Пётр Иванович кўрмагандан бери анча ўзгарган, баттар ориқлаган бўлса-да, барча марҳумларда бўлгани каби чехраси «очилган», яъни тириклигидан кўра терапрук маъно касб этганди. Юзнда шундай бир катъий ифода бор эдики, гўё зиммасига қандай вазифа юкланган бўлса, барчаси

бажо этилган ва тўғри бажо этилганди. Шу билан бирга бу ифодада тирикларга қаратилган таъна ва таъкид мужассам эди. Таъкид Пётр Ивановичга ўринсиздек, жилла курса унга тегишли эмасдек туюлди. Нимадандир кўнгли ғаш бўлди, шундан кейин Пётр Иванович апил-танил яна бир марта чўқинди ва ўзинча одам-шаваңдалик шартларини бузгандек бўлсада, жуда шошиб қайрилди ва эшик томон юрди. Шварц пўтини кериб, икки қўли билан цилиндрини ўйнаганча дахлизда кутиб турарди. Шварцнинг ўйноқи, соф ва ёқимтой биргина нигоҳи Пётр Ивановични ўзига келтирди. Пётр Иванович тушундики, у, Шварц бу ҳолатдан юкори туради ва ҳеч канака васвасага берилмайди. Унинг шу туришиёк таъкидлардики, Иван Ильичнинг дафн маросими мажлис тартибининг бузилишини тап олишга сира сабаб бўлолмайди, яъни бундан кейин ҳам ҳеч нарса окшомлари қарта тахламни қарсиллатиб очиш ва шу пайтда хизматкорни яна тўртта ёниб битмаган шам келтиришидан тўхтатиб қола олмайди; умуман, бу издиҳом бизга бугунги окшомни ҳам кўнглили ўтказишга ҳеч монелик қилмайди. У ўтиб кетаётган Пётр Ивановичга ничирлаб, Фёдор Васильевичникида бир қўлга шерик бўлишни таклиф қилди. Бироқ маълум эдики, Пётр Ивановичга тақдир бу окшом ялло қилишни буюрмаганди. Бева Прасковья Фёдоровна паст

... туладан келган аёл эди, худди то-
... саринсида тургандек кошлари чими-
... бошини қуйи эгиб олган, қорага
... ан. тўр рўмолни елкага ташлаган.
... радошлари куршовида ўз хонасидан
... да. хаммани мархум ётган хонага
... ва:

Хозир дафи маросими бошланади;
... лар, – деди.

Шварц беихтиёр букилганча тўхтаб
... ди. у бу таклифни қабул ҳам, рад
... гмаганга ўхшарди. Прасковья Фёдо-
... на Пётр Ивановични таниб, чуқур на-
... олди, тирғалиб яқин келди ва унинг
... дан тутди.

– Биламан, сиз Иван Ильичнинг эиг
... ни дўсти бўлгансиз... – Пётр Ивано-
... чга тикилиб, шу калимасига жавобан
... саракат кутди.

Пётр Ивановичга маълум эдикн, бундай
... йтда чўқиниш, қўлни узатиш ва чуқур
... сириниб, «Таъзиямни қабул қилинг!»
... йиш лозим. Худди шундай қилди ҳам.
... Шундай қила туриб сиздики, амал жойига
... шди: у мутаассир эди, аёл ҳам мутаас-
... сир бўлди.

– Кетдик, маросим бошланмасдан ол-
... ни сиз билан гаплашиб олишим керак, –
... деди бева. – Менга қўлингизни беринг.

Пётр Иванович қўлини чўзди ва улар
... Шварцни ёнлаб ўтиб, ички хона томон
... йўналдилар. Шварц гамгин нигоҳларни би-
... лан кузатиб қолди. Унинг ўйвоқи кўзлари

гүё «Мана, сизга карта үйини! Энди кутул олмайсиз. Бошқа хамрох тонамиз. Бўшасангиз борарсиз, майли, бешовлон бўлармиз», деяётгандек эди.

Пётр Иванович яна бир бора чуқур ва хасратли хўрсиди, Прасковья Фёдоровна унинг қўлини миннатдорона қисиб қўйди. Хира чирок ёритиб турган, деворига пуштиранг газлама тортилган мехмонхонага кириб, стол атрофидан жойи олинди: аёл диванга, эркак пружиналари чикиб ётган, оёқлари кийшик настак курсига чўкди. Прасковья Фёдоровна бошқа стулга ўтиришни таклиф қилмоқчи бўлди-ю, холат тақозоси билан сукут сақлади. Пётр Иванович курсида ўтирар экан, Иван Ильич мехмонхонани қандай созлагани ва айни пуштиранг гулли газлама юзасидан у билан маслахатлашганини эслаб кетди. Диванга стол ёнидан ўтаётиб (мехмонхона ичи тўла мебель ва буюмлар эди), аёлниң қора ридоси попуғи нимгадир плашиб қолди. Пётр Иванович ридони бўшатмоқчи бўлди-ю, бироқ тағидаги курси тийғониб кетиб, у қўзғалолмади. Бева кийимини ўзи ажратиб олди, Пётр Иванович шаккок курсини яна тағига босиб ўтирди. Аёл бутунлай халос бўлмаган экан, Пётр Иванович яна қўзғалди, курси яна кийшайди, хатто ағнаб кетди. Буларнинг ҳаммаси жойига тушгач, аёл ёнидан тоза инак рўмолчасини чиқарди-да, йинелай бошлади. Пётр Иванович бўлса, попуқ ва

курси масаласини хал қилгач, тумшайиб жойига ўтириб олди. Ноқулай вазиятга Иван Ильичнинг буфетчиси Соколов барҳам берди. У Прасковья Фёдоровнага қабристонда белгилаган жой икки юз рубль туриши ҳақида маълум қилди. Аёл йиғлашдан тўхтади, маҳзун ҳолатда Пётр Ивановичга термилиб, французчалаб ўзига ниҳоятда оғир эканини изҳор этди. Пётр Иванович сукут сақлаб, қатъий ишонч билан бу вазиятда бошқача бўлиши ҳам мумкин эмаслигига ишора қилди.

– Чекинг, марҳамат, – деди аёл виқорли, айни пайтда эзгин овозда ва Соколов билан жойининг нархи бўйича андармон бўлиб қолди. Пётр Иванович чека туриб каминр жуда синчковлик билан ерларнинг турли нархларини суриштирганини ва олмоқчи бўлган пулига аниқлик киритганини эшитди. Бундан ташқари, жойи масаласини хал қилиб, гўяндалар юзасидан ҳам тоншириқлар берди. Соколов кетди.

– Ҳаммасини ўзим эплаймай, – деди у Пётр Ивановичга столда сочилиб ётган альбомларини бир четга сураркан; кул столга тушаётганини найқаб, шоша-пиша қулдонини Пётр Ивановичга яқин суриб қўйди ва давом этди: – Муғомбирлик билан бу ғамбода кунда дунёнинг ишларига бош қотирмайман, деб ўтирсам бўлаверарди. Аммо бу юмушлар мени юпатмаса ҳам... бироз овунтиради, ахир шу ташвишларнинг бари унинг учун-ку. –

Аёл яна рўмолчасини олиб йиғлашга тутинди-ю, хасратидан устун келгандек, бир силкиниб осойишта гапира бошлади:

– Айтмоқчи, сизда ишим бор.

Пётр Иванович тагида ликиллаб турган курсининг пружиналари сочилиб кетмаслигини хисобга олиб кимирлади-да, беозоргина қуллук килди.

– Охирги пайтларда у қагтик кийналди.

– Йўғ-э! – деди Пётр Иванович.

– Ха, дахшатли азоб чекди! Охирги дакиқаларда эмас, соатларда тўхтамай кичқирди. Сурункасига уч кеча-кундуз овозини ютмай қичқирди. Бунга чидаб бўлмасди. Тушунолмайман, мен бунга қандай чидадим; уч эшик ортидан ҳам эшитиларди овози. Ох, қандай чидаганимга ўзим ҳам ҳайронман!

– Ҳуши жойидамиди, ўзини билармиди?.. – сўради Пётр Иванович.

– Ха, – шивирлади камшир, – охирги дакиқаларгача. Жон беришидан чорак соат олдин биз билан видолашди ва ҳатто, Володяни олиб чиқиб кетишни сўради.

Дастлаб шўх бола, ўқувчи, кейин улғайган ўртоқ сифатида жуда яқиндап билган кишининг азобланиши хақидаги фикр, ўзининг ва манов хотинининг сохта жонхалаклиги ёқмаётганига карамай, бирдан Пётр Ивановични дахшатга туширди. У яна ўша пешонани, лабга тармашган бурунни кўргандек бўлди ва бу манзарадан ўзи ҳам қўркиб кетди.

«Уч кеча-кундуз дахшатли азоб ва ўлим. Таассуфки, бу хозир, исталган дақиқада мен билан ҳам рўй бериши мумкин», – ўйлади у ва бир дақиқада қўрқув дунёсига фарқ бўлди. Аммо тўсатдан беихтиёр сергакланди, бу кўргилик Иван Ильичнинг чекига тушди, меникига эмас, мен билан бундай фожна рўй бермайди, деган одатдаги фикр калласига келди; агар шу тарзда хаёл килса, тушкун кайфиятга асир бўлишини, бундай қилиш мумкин эмаслигига Шварцнинг хаёт тарзи мисол эканини ўйлай кетди. Шундай мулоҳазага бориб, Пётр Иванович тинчланди ва кизиқиш билан Иван Ильичнинг сўнгги дақиқалари қандай кечганлигини суриштира бошлади, гўё ўлим унга эмас, фақат Иван Ильичга хос саргузаштдек.

Иван Ильич бошдан кечирган хақиқатан дахшатли жисмоний азоблар хақидаги хар хил тафсилотлардан сўнг (бу тафсилотларни Пётр Иванович Иван Ильич чеккан азоблар Прасковья Фёдоровнанинг асабларига қандай таъсир қилганидан хис этди) бева, афтидан, ишдан гапириш вақти етганини тушуиди.

– Ох, Пётр Иванович, қандай оғир, қандай оғир азоб, қандай дахшатли азоб, – у яна йиғлай бошлади.

Пётр Иванович тин олди ва аёл бурнини қоқиб бўлишини кутиб турди. Бурун қоқиш тугагач:

– Таъзиямни қабул қилинг... – деди.

Бирдан аёл яна ганга тушиб кетди ва навбат мақсадга келганда, эрининг вафоти муносабати билан хазинадан қайси йўллар ила қўйроқ пул олиш юзасидан фикрини сўради. Бу билан Пётр Ивановичдан нафақа жамгармаси бўйича маслаҳат сўраётгандек бўлди, бироқ кўришиб турардики, аёл бу масаланинг ҳатто у билмайдиган энг майда тафсилотларигача ўрганиб чиққан; харажатлар хазинадан мотам муносабати билан мўлроқ маблағ ундирришга қаратилганди; унинг қизикиши товои ундирришининг яна ҳам мақбул йўлларини излаш борасида янги усулларни топишда эди. Пётр Иванович бундай маблағ манбалари хақида ўйлай бошлади, анча бош котиргандек бўлди ва таомил бўйича ҳукуматни хасисликда лаянатлаб, айтдики, белгиланган меъёрдан чиқиб бўлмайди. Буни эшитиб, аёл чуқур хўрсинди ва суҳбатдошдан тезроқ қутулишга бахона кидира бошлади. Ган қайси томонга оғаниши тушуниб етган суҳбатдош паниросини ўчириб ўридан турди ва қўл олишгач, олдинги қаторга йўналди.

Бир найтлар Иван Ильич брикабрак¹ дан ўз қўли билан харид қилган соат қўйилган (ўшанда раҳматли жуда яйраганди) ошхонага кираркан, Пётр Иванович понга, таъзияга келган бир қанча танишларига дуч келди ва Иван Ильичнинг зурриёти – чиройли ойимқизини кўрди. Қиз бутунлай қорага ўраниб олганди. Унинг қомати по-

¹ Брикабрак (фр.) – камёб буюмлар дўкони.

зик, жуда позик, айникса, мотам либосида яна хам позик кўринарди. Чехраси ғамгин, катъиятли, хатто ғазабли эди. У худди Пётр Иванович шмададир айбдордек, унга таъзим қилиб қўйди. Қиздан кейин шундай аламзада ҳолатда ёш бойвачча йиғит турар, унинг суд терговчиси, куёв эканини эшитганди. Пётр Иванович хам маънос саломлашди ва зинаюя қўйисидан Иван Ильичга қўйиб қўйгандек ўхшайдиган ўғли – гимназиячининг қомати кўрингач, марҳум ётган хонага киришни истаб, ўша томон ўтди. Бу Пётр Ивановичнинг хотирасида сақланиб қолган ҳуқуқшунослик билим юртидаги кичкина Иван Ильич эди. Боланинг кўзлари йиғидан қизарган ва таассуфки, ўн уч-ўн тўрт ёшли болаларда учрайдигандек, шумрок эди. У Пётр Ивановични кўргач, ковоғи солиниб, пешонаси уялганшамо тиринди. Пётр Иванович унга бошини ирғаб қўйди-да, марҳумнинг хонасига кирди. Мотам маросими бошланди – шамлар, йиғи овозлари, ўлайлаш, кўз ёшлари, хўрсинишлар. Пётр Иванович оёғининг учига кўзини тикканча, бошини эгиб, ковок солиб турди. У марҳум тарафга бир марта хам назар солмади, охиригача бўшашмай, ўзини маҳкам тутди ва биринчилардан бўлиб хонадан чиқди. Олдинда ҳеч ким йўқ эди. Ошхона хизматчиси Герасим хонадан отилиб чиқди-да, кийимхонадаги жами пўстинларни паншахадек қўли билан у ён-бу ён суриб, Пётр

Ивановичнинг либосини тонди ва унга узатди.

– Қалай, биродарим Герасим? – гап қотди Пётр Иванович йўлига, нимадир дейиш учун. – Афсусдамисан?

– Худонинг иродаси. Хаммамизнинг борар жойимиз ўша ёқ, – деди Герасим опнок, сўйлоқ тишларини кўрсатиб ва замзамали хизматга сафарбар этилган одамдек шахд билан эшикни очиб, извошчини чакирди, аравага Пётр Ивановични ўтказди ва яна муҳим бир нши эсига тушгандек оркага бурилди-да, ўқдек учиб айвон томонга ўтиб кетди.

Пётр Ивановичга тоза хавода нафас олиш, айникса, тутатки, мурда ва карбол кислотанинг хидидан кейин жуда ёкиб тушди.

– Қай томонга буюрадилар? – сўради извошчи.

– Хали кеч эмас. Майли, Фёдор Васильевиччизкига кираман.

Пётр Иванович йўлга тушди. Ҳақиқатан ҳам, ўйинининг биринчи давраси тугагач энди бемалол қартабозлар сафига бешинчи бўлиб қўшилиши мумкин эди.

2

Иван Ильич яшаб ўтган ҳаётининг тарихи ҳам жуда оддий, ҳам одатдагидек, ҳам ўта дахшатли эди.

Суд палатасининг аъзоси Иван Ильич кирк беш ёшида вафот этди. У Петербургдаги турли вазирлик ва департаментларда шаронтининг ўзи одамларни бир қадар даражага етказадиган маълум амални қўлга киритган мансабдорнинг ўғли эдики, ҳаммаси кундай равшан бўлганидек, бундайлар қандайдир муҳим вазифани бажаришга ярамайдилар, аммо барибир ўз мансаб ўринлари, ўтаган хизматлари ва етишган даражаларига кўра уларни ишдан хайдаб бўлмайди, негаки, ўйлаб топилган хуфиёна бир жойга тошдек чўкиб туришади, олти мингдан ўн минггача маош тайин ҳамда шу зайлда то мункиллаганча ивирсиб юраверишади.

Хар хил кераксиз маҳкамаларнинг кераксиз аъзоси, махфий маслаҳатчи Илья Ефимович Головин шундай одам эди.

Унинг уч ўғли бўлиб, Иван Ильич иккинчиси эди. Катта ўғли худди отаси сингари хаёт кечирди, фақат бошқа вазирликда хизмат вазифасини ўтади, эндиликда ўша оким билан яшаб, нафақа ёшига яқинлашиб қолган. Учинчи ўғил омадсиз чиқди. У турли жойларда ўзини синаб кўрди, ҳозир темирўлда ишлаяпти: отаси, акалари, айниқса, уларнинг хотинлари нафақат уни кўришни иштасмайди, балки зарурат туғилганда ҳам унинг борлигини эслашни хоҳлашмайди. Онаси отаси каби петербурглик амалдор – барон Грефга узатилганди. Иван Ильич, айтганлари-

дек, *le phenix de la famille*¹ эди. У акаси сингари совуққон ва тартибли ҳам, укаси-дек тажанг ҳам эмасди. У оға-иниларнинг ўртасида эди – ақлли, ҳаракатчан, ёкимтой ва батартиб тахсил олди. Укаси билан ҳуқуқшуносликда ўқиди. Укаси ўқишни тугатмади, бешинчи босқичда ҳайдалди, Иван Ильич эса таълимни яхши тугатди. Билим юртида у бутун ҳаёти давомида қандай талъат касб этган бўлса, шундай эди: қобилиятли, хушчақчақ, саховатли, киришимли, аммо-лекни ғоят омилқор иж-рочи эди ва буни ўз бурчи деб биларди; бу бурчини ўзидан юқори турувчи хар қандай одамнинг продасига бўйсуниши деб тушу-нарди. У болаларга, кейинчалик катталар-га хушомадгўйлик қилмади, бироқ эсини танигандан бошлаб ёруғликка интилган чивиндек, юқори даражадаги одамларга талпинди, ўзинча уларнинг турмуш тарз-ларини, ҳаётга қарашларини ўзлаштирди ва бундай одамлар билан яқин алоқа ўрнатди. Болалик ва ёшлиқнинг барча су-рурлари унинг учун изсиз кетди; у хисси-ёт ва шухратпарастликка берилди, юқори давраларда эса туйғулари тақозо этган да-ражада мурасасозлик йўлини тутди, лекни маълум чегарадан чиқмади.

Ҳуқуқшуносликда дастлаб ўзига қабих туюлган ҳаракатларни содир этган пайт-лари ҳам бўлди, уларни амалга оширган лахзаларда ўзидан нафратланиб ҳам юрди;

¹ Оиланинг фахри (фр.).

кейинчалик бундай қилиқлар ўзи иштиган кишилар феъл-атвориға ҳам бегона эмаслиғиға ва улар шу ҳоллари билан ярамас хисобланмаслиқларига гувоҳ бўлди, уларни яхши деб ҳам билмади, бундайларни бутунлай унутди ҳамда уларни эслаб дилини хуфтон қилиб ўтирмади.

Ҳуқуқшуносликда ўнинчи синфини тугатиб, отасидан хизмат либоси учун пул олгач, Иван Ильич Шармерда либосга буюртма берди, жевакчасига «герсиче финет»¹ битикли медалча илдириб, шаҳзода ва гарбиячи билан хайрлашди, ўртоқлари билан Дононда тушлик қилди ва янги урф бўлган жомадонга энг яхши дўконлардан харид қилинган чойшаб, кўйлақлар ва ясан-тусанга аскаладиган ашёларини жойлаб, вилоятга, отаси тошган губернаторнинг махсус топшириқлар бўйича ходими вазифасига йўл олди.

Вилоятда худди ҳуқуқшуносликда қандай бўлса, шундай енгил ва ўнғай шароитни яратиб олди. У хизматни ҳам, мансабни ҳам, ёқимли ва яйраб дам олишни ҳам жойига қўярди; гоҳида бошлиқларнинг топшириғи билан жойларга хизмат сафарига чиқар, бу пайтда катта-кичик билан учрашганда ўзини симо тутар, ҳеч вақт мақтанмай, аниқлик ва ҳалоллик билан аксарият бузғунчиларни муросага келтириш борасидаги зиммасига юкланган вазифаларни адо этарди.

¹ Охириши қўра бил (лот.).

У ёшлигига, снгил-елни шўхликларга мойиллигига карамай хизмат курсида фавқулодда босик, расмиятчи, ҳатто қатъий эди; жамоат ишларида гоҳида ўйинқарок, хозиржавоб, ҳар донм хушмуомала, одамшаванда ва албатта, унинг ўз одамларига айланаб улгурган хўжайинлари айтганидек, «ўзимизники»лардан эди.

Вилоятда олифта ҳуқуқшуносга илакишиб қолган бир аёл билан, яна-тагин бир сатаиғ билан алоқалар бўлди; меҳмон флигель-адъютантлар билан ичкиликбозлик ва кечки овқатдан кейин шаҳар четдаги кўчага кириш ҳам бўлди; бошлиққа, ҳатто бошлиқнинг хотинига мулозамат қилиш ҳам бўлди; буларнинг ҳаммаси ўз шамойилида юксак назокатин сингдирган эдики, уларни асло ёмон сўз билан атаб бўлмасди: ҳаммаси французларнинг «ёшлиқда қутуриш керак» деган ҳикматига мос келарди. Ҳаммаси покиза қўл билан, тоза кўйлақларда, французча илтифотлар билан, энг муҳими – жамиятнинг юқори қатламида, яна уларнинг хайрихоҳлиги остида рўй берди.

Иван Ильич шу тарзда беш йил хизмат қилди ва хизмат жойини ўзгартириш фурсати келди. Янги суд маҳкамалари ташкил қилинди ва уларга янги одамлар керак эди.

У шундай янги одамлардан бири бўлиб чиқди.

Иван Ильичга суд терговчиси лавозими таклиф қилинди ва у гарчи бу ва-

зифа бошқа губернияда бўлса-да, ўзига нисбатан шакланган муносабатлардан воз кечиш-у, янги муносабатлар ўрнатишга тўғри келса-да, уни қабул қилди. Иван Ильични дўстлари тўпланишиб, кузатиб қўйишди, гап ташкил қилишди, эсдалик учун қумуш папирос қути тақдим этишди ва у янги жойга жўнаб кетди.

Суд терговчиси Иван Ильич олдингидек *comme il faut*¹, одамшаванда, хизмат мажбуриятини шахсий ҳаётдан ажрата биладиган ва махсус топшириқлар бўйича ходим сифатида жамоатчилик ҳурматини уйғотоладиган одам бўлиб қолди. Терговчилик хизматининг ўзи Иван Ильич учун олдинги ишдан кўра қизиқроқ ва мафтункорроқ эди. Олдинги хизматида амалдорлар ва маъмурларнинг қабулига келган, қалтираб турган одамларнинг ҳасадини қўзғаб, уларнинг ёнидан тугмаси ялтироқ мундирда қадамларини салмоқлаб ташлаб ўтиб, бемалол бошлиқнинг хонасига кириш, бир ишёла чой устида папирос чекиб, валақлаб ўтириш унга жуда-жуда ёқарди, бироқ унинг бундай бахтиёрлигига ҳасад қиладиганлар кам эди. Бундайларни у хизмат сафарига чиққанда жойлардаги полиция бошлиқлари, бузғунчилар орасида учратарди; ўзига тобе бундай одамлар билан назокатли, дўстона муомалада бўлар, бу билан уларни хоҳласа, эзиб ташлаш қўлидан келиши-ю, азбаройи

¹ *Comme il faut* (фр.) – одоб-ахлоқли; тўғри.

улуглигидан марҳамат кўрсатаётганини
писанда қилишни ёктирарди. Бундай-
лар озчилик эди. Энди эса суд тергов-
чиси Иван Ильич англаб етдики, ҳамма,
барча, ўзига бино қўйган барча одамлар
унинг бир инорасига махтал, хоҳласа,
сарлавхали машғум қоғозга ўша таниш
сўзларни ёзади ва ўша нуфузли, димоedor
зоғни айбдор ёки гувоҳ сифатида унинг
қаршисига ўтказиб қўядилар ва у ҳам-
масини хал қилади, хоҳласа, қаматади,
хоҳламаса, тутқун қалтираб, унинг са-
волларига жавоб қайтаришга мажбур.
Иван Ильич ҳеч қачон ўз ҳокимиятини
сунистеъмом қилмаган, аксинча, вазиятни
юмшатиш йўлидан борган, бу ҳокимият-
ни англаш ва уни юмшатиш имконияти
янги хизмат вазифасининг завқ ва жо-
зибасини ташкил этди. Хизматда, айнан
терговчиликда Иван Ильич ҳар қандай
мураккаб иш жорий қилинган тартиблар
асосида ифодаланса, унинг фақат ташки
моҳияти билан қоғозда акс этиши, ҳу-
сусий жиҳатлари рад этилишини англаб
етди ва асосийси, талаб этиладиган жами
расмийликлар сақланганда юзага кела-
диган хизмат доирасига кирмайдиган бар-
ча ҳолатларни инкор этини усулларини
жуда тез ўзлаштирди. Бу бутунлай янги
ёндашув эди. Бинобарин, у 1864 йил-
да амалиётга жорий қилинган низомларга
иловалар ишлаб чиққанларнинг дастлаб-
киларидан бўлди.

Бу шаҳарга суд терговчиси вазифасига ўтгач, Иван Ильич янги танишлар орттирди, борди-келдиларни йўлга қўйди, ўзини бошқачароқ тутди, ҳаммасига янгича тус беришга интилди. У губерния маъмуриятидан анча узоклашди, танишларини эса шаҳарда яшаётган судьялар ва бош зодагонлар даврасидан орттирди, одамлардаги ҳукуматдан енгил норозилик кайфиятини юктирди, муросасозлик ва ривожланган фуқаролик тартибларини ёклади. Шў билан бирга, Иван Ильич ўз орасталигини ҳамникадар ўзгартириб, янги вазифада иягини киртишларини бас қилди ва соқолига қанча хоҳласа, шунча ўсини имқонини берди.

Иван Ильичнинг янги шаҳардаги хаёти жуда қўнғилли эди: губернатор билан ихтилофда бўлган жамоа тотув ва ҳамжихат; маблағ еб-ичишга старли, яна қарта ўйини унинг хаётига ўзгача завқ бағишларди, у қарта ўйнаганда шод-хуррам бўлар, бу ўйинининг нозик жиҳатларини ўзлаштириб олган, шунинг учун қўпинча ютиб чиқарди.

Бу жойдаги икки йиллик хизмати давомнда Иван Ильич ўзининг бўлажак умр йўлдошини учратди. Прасковья Фёдоровна Михель Иван Ильич ўралашиб қолган даврадаги энг истараси иссиқ, ақлли, ҳаракатларидан ўт чакнаб турган киз эди. Терговчи Иван Ильич меҳнатга дам берувчи эрмак ва фароғатлар қатори Прасковья

Фёдоровна билан кўнгилочар, енгил муносабат ўрнатди.

Мухим тошхирриқлар бўйича ходимлик даврида Иван Ильич рақсга тушишни қўйиллатарди, суд терговчиси бўлгач, йўлига рақс тушарди. У шу маънода рақсга тушардики, бу янги муассасадами, бешинчи синфдами – фарқи йўқ, агар иш шунгача бориб етса, мен бу борада тенгсиз эканимни кўрсатиб қўяман, деб ўйларди. Шу йўсинда, базмларнинг охирида баъзан Прасковья Фёдоровна билан рақсга тушар ва бу рақслар жараёнида Прасковья Фёдоровнани мағлуб этарди. Шу тарика қиз унга кўнгил қўйди. Иван Ильичда уйланиш борасида аниқ, режалаштирилган мақсад йўқ эди, қиз уни севиб қолгач эса шундай саволни кўндаланг қўйди: «Аслида, уйланишимга нима монелик қилади?»

Қизгина Прасковья Фёдоровна бинояндай зодагонлар авлодидан бўлиб, ўзига яраша бисоти бор эди. Иван Ильич тақдирини бундан ҳам мойлироқ киморга тикиши мумкин эди, бироқ шуниси ўнғайи. Иван Ильичнинг ўз тирикчилиги бор эди, у шунга умид қилардики, қизнинг тоиниш-тутиши ҳам бундан кам бўлмайдди. Насли тоза ёқимтойгина, ўта басарништа. Сирасини айтганда, Иван Ильич атрофидаги одамлар шунини маъқул кўрганлари тўфайли уйланди, дейиши адолатдан бўлмайдди, негаки у ўз қайлиғини севи,

унда туйғуларини кадрлайдиган хамроҳни кўрди. Иван Ильич икки мулоҳазага кўра уйланди: шундай аёлни танлагани ўзига ёқди, боз устига, юқори мансабда турган арконлар ҳам бу қарорни маъқуллашди.

Шундай қилиб, Иван Ильич уйланди.

Уйланиш жараёнининг ўзи – тўй, оилавий ҳаётнинг дастлабки наллари – келин-куёвларга хос шакарғуфторликлар, янги мебеллар, янги идиш-товоқлар, то аёлнининг хомиладор бўлгунича жуда яхши кечди, ҳатто Иван Ильич таассуф қила бошладики, уйланиш унинг ўзи ҳаётнинг бор буд-шудидек қараган, жамият томонидан маъқулланган ва қабул қилинган енгил, ёқимли, шодон турмуш тарзини бузиб юбормай, аксинча, уни теранлаштирар экан. Аммо хотини хомиладорлигининг дастлабки ойларида бирданига ўзгача, қутилмаган, ёқимсиз, оғир ва қолнига сизмайдиغان воқеалар содир бўлдики, уларни ҳеч ким кутмаганди, улардан қутулиб ҳам бўлмади.

Иван Ильичга туюлганидек, аёл ўринсиз инжиқликлар билан (бу ўзининг ибораси эди) турмушнинг ёқимли ва соқин муҳитини буза бошлади: эрини сабабсиз рашк қилади, ундан ўзига айрича эътибор қаратишини талаб қилади, ҳамма нарсадан шубҳаланади, шу билан эркакни ёқимсиз ва дағал ҳолатларга солади.

Бошида Иван Ильич бундай вазиятдан олдин ҳам ўзига кўн ёрдам берган усул –

хаётга сикил-елин, истинносиз қараш билан чиқиб кетмоқчи бўлди, хотинининг рухий мувозанатини тартибга солишга уринди, олдингидек очилиб, яйраб яшашда давом этди: уйига дўстларини чорлаб, карта ўйнаб, ўзи ҳам клуб ёки танишлариникига кадам ранжида килиб турди. Лекин бир сафар хотини шундай важохат билан қўнол сўзларини ишлатиб ҳақорат қилди ва эри айтганларини бажо келтириб, таслим бўлмагунча, ўзи каби уйда ўтириб сикилмагунча дийдиёларини бас қилмаслигини баён этиб, кейинчалик ҳам ўшандай ҳақоратларни давом эттирдикки, бундан Иван Ильич даҳшатга тушди. У эр-хотинлик муносабати – ҳар қандай шароитда ҳам, айниқса, унинг хотини билан – хаётнинг дилраболиги ва гўзаллиги билан чиқишмас экан, аксинча, уларни кўпроқ бузаркан, демак, ўзинини шундай фораггарликдан сақлашнинг лозим, деган хулосага келди. Иван Ильич бу йўлда воситалар излай бошлади. Юмуш битта эди; Прасковья Фёдоровнани тинчлантириш ва Иван Ильич хизмат ҳамда унинг мажбуриятларидан келиб чиқадиган воситалар билан ўзининг мустақил дунёсини чегириб, хотинига қарши қуран бошлаб юборди.

Фарзанд туғилиши билан уни овқатлантириш, бу борадаги турли фицди-бидилар, ҳақиқатан бўлган ёки ўйлаб топилган, Иван Ильичнинг аралашиниш талаб қиладиган, бироқ унинг ўзи нима

килишини билмайдиган бола ва онанинг касалликлари – нижикликлар Иван Ильич учун онла даврасини торайтириб, ундан гашқари хаётни янада жозибали қилиб борарди.

Хотини жаҳлдор ва шафқатсиз бўлиб боргани сари, Иван Ильич хаётининг оғирлик марказини тобора хизмати елкасига юкларди. У касбинини олдингидан ҳам каттиқроқ севадиган, янада шухратнарастроқ бўлиб қолди.

Қўн ўтмай, турмуш қурганларига бир йил тўлиши нари-берисида Иван Ильич тушуниб етдики, онлавий хаёт тирикчиликда асқатадиган қўн нарсаларга ўргатибди, амалда жуда қийин ва мураккаб иш ҳисобланган, жамият томонидан таъинланган турмуш тарзини асосидаги муносиб тирикчиликни юритиш учун ўз мажбуриятини бажаришда, худди хизмат соҳасида бўлганидек, аниқ муносабатни қарор топтириш лозим экан.

Иван Ильич ўзи учун онлавий хаётда ана шундай муносабатни яратиб олди. У онлавий хаётдан уйда тушлик, хизматкорлардан фойдаланиш, хотинини илтифот қилишни мумкин бўлган тўшак сизгарини одатий машғулотлар, энг асосийси, қўнчилик фикри билан қарор топган зохирий расмиятчиликни талаб қилди. Қолган вақтларда қўнгилочар хушчакчакликни излади, агар тополса, мамнун бўлди; агар қаршилик ёки майда гапга дуч келса, шў лаҳзада

ўзининг хизматдаги хилват, чегараланган оламга равона бўлди ва ундан фароғат топди.

Иван Ильични яхши ходим сифатида кадрлашарди ва уч йилдан кейин прокурор ёрдамчиси этиб тайинлашди. Янги мажбуриятлар, масъулият, ҳар қандай кишини судга тортмиш, авахтага тикиб қўймиш имконияти, нутқининг раволиги, ишдаги ютуқлари — буларнинг бари Иван Ильични хизматга нисбатан багтар руҳлантирди.

Болалар улғайди. Хотини яна ҳам майда ган ва забти тор бўлиб қолди, лекин Иван Ильичнинг онлавий ҳаётда ўзи ишлаб чиқиб ўриятган тартиблари унинг учун бунақа майдакашликларнинг ахамиятини деярли йўққа чиқарди.

Бир шаҳарда етти йиллик узлуксиз хизматдан кейин Иван Ильични бошқа губернияга прокурор вазифасига ўтказишди. Улар кўчиб келишди, сармоя кўп эмас, хотинига янги жой ёкмади. Топмиш-тутиш олдингидан кўп бўлса-да, тирикчилик қимматлашиб кетди, бундан ташқари, икки фарзандлари вафот этди ва Иван Ильич учун онлавий ҳаёт бамисоли дўзахга айланди.

Прасковья Фёдоровна янги яшаш жойидаги барча омадсизликлар учун эридан ёзғирарди. Эр-хотин суҳбатларининг аксарият мавзуси, айниқса, болалар тарбияси масаласида олдингидек жанжалларга бориб такалар, жанжаллар эса истал-

ан дақиқада оловланишга шай турарди. Гоҳида еевишиб юрганларининг ёқимли хотиралари қалқиб чиқарди, аммо бу ҳам узоққа бормасди. Бу лахзалар улар бир кўниб ўтган оролча эди, кейин яна бир-бирларидан ажратиб юборган, бегона қилиб қўйган хусуматлар уммонига фарк бўлишарди. Бегоналашув, агар Иван Ильич бундай бўлиши мумкин эмас, деб хисоблаганда, уни хафа қилиши мумкин эди, бироқ аллақачон бундай ҳолни нафақат табиий қабул қилди, балки онладаги фаолиятининг мақсади деб билди. Мақсад ва бундай кўнгилхиралликлардан иложи борица кўпроқ ҳалос бўлиш йўллариини излаш ва бу ҳаракатига зарарсизлик ҳамда ёқимлилиқ хусусиятини бағишлаш эди; бу мақсадга эса онла даврасида иложи борица камроқ бўлиш, уйга келишга мажбур бўлганда эса битта-яримтанинг ҳамроҳлигида ташриф буюриш билан эришди. Мухими, Иван Ильичнинг иши бор эди. Унинг хизмат оламида бутун ҳаётини қизиқишлари мужассам бўлганди. Бу қизиқишлар эса уни ўз гирдобига тортиб кетди. Ўз ҳукмронлигининг ҳавоси, кимни хоҳласа, мажақлаб ташлаши мумкинлиги, судда унинг ташрифи ёки қўл остидагилар билан учрашишга интиқ бўлишлари ва асосийси, ҳис қилиб турган ишини маҳорат билан амалга ошира олиши – буларнинг барчаси уни мамнун этар, дўстлар билан сўхбатлар, бирга тушликка чиқиш ҳамда

карта үйини хаётини бекаму кўст киларди. Умуман айтганда, Иван Ильичнинг хаёти шу тарзда, ўзи чамалаганидек, ёкимли ва кўнгилли давом этарди.

У шу зайлда етти йил яшарди. Катта кизи аллақачон ўн олтига тўлган, яна бир гўдак вафот этган, ташвишларининг манбаи бўлмиш гимназиячи бола билан қолинганди. Иван Ильич уни ҳуқуқшуносликка бермоқчи бўлди, Прасковья Фёдоровна эса жўрттага гимназияга тошнорди. Қиз уйда таълим олди ва яхши ўсди, бола ҳам ёмон ўқимади.

3

Иван Ильичнинг уйланганидан кейинги ўн етти йиллик хаёти шундай кечди. У аллақачон хар хил силкилашларга бўй бермайдиган, яна ҳам ёғлироқ жойга кўз тикиб турган басавлат прокурор даражасига етганда, тўсатдан ёкимсиз бир воқеа рўй берди-ю, тинч хаётини остин-устун қилиб юборди. Иван Ильич университет шаҳарчасига ранслик лавозимидан умидвор эди. Гоппе илдамроқ чиқди-да, бу жойни эгаллаб олди. Иван Ильич чиқолмади, ўз норозилигини билдирди ва у билан ҳамда ўзига яқин бошлиқ билан жанжаллашиб қолди; шу билан ундан совиқилар ва кейинги даврада ҳам уни четлаб ўтишди.

Булар 1880 йилда рўй берди. Бу Иван Ильичнинг хаётидаги энг оғир йил

олганди. Шу йилларда, бир томондан сараганда, тирикчилик учун маош ҳам келмасди; бошқа тарафдан – уни бутунлай унутдилар ва унинг чекига тушган, эзининг тасаввурича, оғир ва дахшатли ноҳақликларини бошқалар одатдаги ҳол деб қаҳоладилар. Ҳатто отаси ҳам унга ёрдамлашишни хаёлига келтирмас, буни ўзининг мажбуриятидан ташқари ҳисобларди. Иван Ильич англадики, 3500 рубллик маош олиб, тирикчилик қилаётган прокурорин ҳамма тарк этди ва унинг ҳозирги аҳволини меъёрида деб, ҳатто бахтли ҳисоблашади. Фақат унинг ўзи шунин билардики, ўзига нисбатан қилинган ноҳақликлар, хотинининг охири йўқ ёзғиришлари, қарзлари, имкониятидан яхшироқ яшашга уринишлари сабаб аҳволи ҳавас қилгулик эмас.

Шу йилнинг ёзида моддий аҳволини мўътадиллаштириш мақсадида таътил олди ва Прасковья Фёдоровнанинг қишлоқдаги акасиникига кетишди.

Қишлоқдаги бекорчиликдан Иван Ильич дастлаб фақат зеркиш эмас, балки қаттиқ соғинч ҳиссини ҳам тўйдикки, бундай яшаб бўлмаслигини ва қандайдир аниқ чоралар кўриш зарурлигини тушуниб етди.

Уйқусиз тунларнинг бирида у айвонда айланиб юриб, Петербургга бориш, кимларнингдир эшигини тақиллатиб, шундай бебаҳо одамни унутиб юборганларни жазолатишга қарор қилди ва бошқа вазирликка ишга ўтишни мўлжаллади.

Кейинги кун хотини ва қайнағасининг харчанд йўлдан қайтаришларига карамай, Петербургга жўнади.

У бир парса учун йўлга чиқди: беш минглик маоши бор жойни тилаб олиш. У аниқ бир вазирлик, йўналиш ёки машғулот турини мўлжаллагани йўқ. Унга хар қандай жой – маъмуриятдами, банкдами, темирйўлдами, император хоним Мариянинг муассасасидами, ҳатто божхонадами, беш минглик маош бўлса кифоя, бўладигани беш минг рубллик маош ва унинг кадрига етмаган вазирликдан халос бўлиш.

Қараинки, Иван Ильичнинг бу сафари кутилмаган ва хайрон қоларли муваффақият билан якунланди. Курскда биринчи даражали вагонга таниши Ф.С. Ильич чиқди ва уни губернатордан олган телеграммасидаги янгилик билан таништирди. Шу кунларда у ишлаган вазирликда тўнтариш рўй бераётганини, Пётр Ивановичнинг ўрнига Иван Семёнович тайинланаркан.

Кўзда тутилаётган янги тайинланишлар Россия тарихидаги аҳамиятидан ташқари Иван Ильич учун ҳам беиз кетмасди, негаки Пётр Иванович ва шубҳасиз, унинг ўртоғи Захар Ивановичнинг янги мансабга кўтарилиши Иван Ильич учун олий даражадаги айни муддао эди. Захар Иванович Иван Ильичнинг дўсти ва ҳамтовоғи эди.

Москвада хабарлар тасдиқланди. Петербургга ўтгач, Иван Ильич Захар Ива-

новични топди ва ўзининг олдинги Адлия вазирлигида ишончли ўринга тайинланишининг катъий ваъдасини олди.

Бир хафтадан кейин хотинига телеграмма жўнатди:

«Захар Миллернинг ўрнига биринчи маърузадаёқ лавозим билан сийланаман».

Иван Ильич ходимларнинг ўзгариши шарофатидан кутилмаганда ўзининг қадрдон вазирлигида шундай ўринга тайинландики, бу олдинги мансабидан икки ноғона баланд эди: беш мннг рубллик маош ва уч мннг рубллик рағбатлантириш. Рақибларнинг барча тўсиқларни олиб ташланган ва вазирлик эгалланган, бундан Иван Ильич бутунлай бахтиёр эди.

Иван Ильич қишлоққа шод, мамнун қайтди, кўндан бери у бундай яйрамаганди. Прасковья Фёдоровна ҳам хурсанд бўлди ва олдинги гиналарни унутиб, ярашдилар. Иван Ильич Петербургда унга қандай иззат кўрсатганлари, бир вақтлар душман саналганларнинг шсиб қолганлари-ю, унга қуллукда бўлганлари, унинг омадига хасад қилишлари, айниқса, Петербургда уни қанчалик сўйишларини сўзлаб чарчамасди.

Прасковья Фёдоровна бу гапларни жонқулоғи билан тинглар, ўзини ҳаммасига ишонаётгандек қилиб кўрсатар, ҳеч нарсага эътироз билдирмас, фақат янгидан кўчиб борадиган шаҳарларида турмушни ўзгача йўлга қўйиш юзасидан режалар тўзardi. Иван Ильич ҳам хурсандчилик би-

лан бу режалар унинг ҳам мўлжаллари, мос тушаётганини таъкидлар, ўзининг абгор бўлган хаёти хотинининг хақиқий, унутилган шодликларни кайтиши эвазига изга тушиб кетишига ишонарди.

Иван Ильич киска муддатга келганди. 10 сентябрда лавозимни қабул қилиши, қолаверса, янги жойга ўрнашиши, ашқолдашқолларни вилоятдан келтириши, янги нарсалар сотиб олиши, кўп нарсаларга буюртма бериши лозим эди; бир сўз билан айтганда, ҳаммасини шундай ташкил қилиши керак эдики, унинг ақли нимани таъкидлаган бўлса, рўёбга чиқиши ва барчаси Прасковья Фёдоровнанинг қалби естаган орзулар билан мос тушиши лозим эди.

Энди, ҳаммаси муваффақиятли удадангач ва хотини билан мақсадга ўтилгач, бирга жуда кам яшаганлари, ими-жимиди айро тушганлари, эр-хотинликнинг дастлабки йилларидагидек тотли турмуш насиб этмагани кўз олдига келди. Иван Ильич онласини хозироқ олиб кетишни ўйлади. Аммо бирданига ўзига, онласига яқин ва ғамхўр бўлиб қолган онаси ҳамда куёвининг кистови билан бир ўзи жўнаб кетди.

Иван Ильич жўнаб кетди, ишдаги муваффақиятлар ва хотини билан мурасага келганидан тунилган, бир-бирини қувватлаган аъло кайфият уни тарк этмади. Биноийдек шинам уй тонди, бу бир найтлар эр-хотин

орзу қилган бошпананинг айнан ўзи эди. Эски услубдаги кенг-ковул хоналар, шиннам катта кабинет, хотини ва қизи учун махсус хоналар, ўғил учун дарсхона — худди улар учун атайлаб қурилгандек. Иван Ильич жиҳозлашни ўз зиммасига олди, гулкоғозларни ўзи таиладди, қадимги боярлар услубидаги мебеллар сотиб олди, деворларга ҳам ўз дидидаги нардалардан торттирди, ҳамма ёк очилиб кетди ва у хаёлида тасаввур қилган олиймаком манзара юзага келди. Жиҳозлаш ярмига етганда унинг ҳунари шу даражада намоён бўлдики, ҳосил бўлган нафосат қутганидан анча юқори экан. У ҳаммаси тайёр бўлгач, бошқалар қабул қиладиган салобатли, тўқис ва дилтортар манзарани тасаввур қилди. Ўзинча катта хона қандай бўлишини хаёлига келтириб кўрди. Ҳали таъмири тугамаган меҳмонхонага назар ташлаб, Иван Ильич аллақачон камин, унинг олдидаги панжара ва жавонларни кўрди, бу сочилиб ётган курсичалар, деворларга терилган мис товоқ ва ликонлар жой-жойига қўйилганда, юзага келадиган кўрк уни яйратиб юборди. Ўзидек дидга эга Паша ва Лизенькани бу совғаси билан қанчалик хурсанд қилиши унга мамнуният бағишлади. Улар бунақасини кутмаганди, бироқ ҳаммаси улар учунда. Мухими, кўнгилга олийжаноблик ва тўқислик кайфиятини улашадиган арзон нархдаги қадимги буюмларни топиш ва

харид қилиш мумкин бўлди. Яқинларига йўллаган хатларида уларни бирваракайига хайратга солиш учун хаммасини яшириб, атай баттар қилиб ёзди. У бу юмушларга шунчалик берилиб кетдики, айни уни мамнун қилган ва севган янги иши ҳам кейинга сурилиб қолди. Мажлислар асносида хаёли паришон бўлиб кетарди: дераза пардасини осинга қандай пирамон олсам: сидирғасиданми ёки йиғилганидан? Қараб ўтиришга сабри чидамай, нарсаларни ўзи ташиди, ҳатто мебелларни жойлаштирди, пардаларни осди. Бир сафар нарвончага чиқиб, гулқоғоз ёпиштираётган устага ўзи истаган бурама нақшини ўргатаман деб сурилиб кетди ва йиқилиб тушди, чакконлик билан ўзини ўнглаб олди-ю, аммо дераза ромига бикини билан қаттиқ урилди. Лат еган жойи оғриб юрди, бироқ хаммаси ўтиб кетди. Шу кунларда Иван Ильич ўзини ўта хушчақчақ ва бардам ҳис қиларди. «Ўзимни ўн беш йилга ёшаргандай сезяпман», деб такрор-такрор таъкидларди ўзича. Юмушларни сентябрда тугатишга астойдил интилди-ю, барибир иш октябрнинг ўрталаригача чўзилди. Майлига, лекин хаммаси гўзал бўлди, буни нафақат ўзи тан олди, балки кўрганлар ҳам эътироф этишди.

Одатда, бир-бирига ўхшаган ўртахол одамлар бой бўлишни жуда хоҳлайдилар ва бойларга таклид қиладилар: калин мовут газлама, қора ёғоч, гуллар, гилам-

лар ҳамда тўқ ёки ялтироқ мис лаганларни тахлайдилар ва ҳамма танийдиган машҳур одамларга ўхшагилари келади. Унда ҳам, гарчи диққатини қаратиш шарт бўлмаса ҳам, шунга ўхшаш нарсалар бор эди; ўзининг назарида эса буюмлари бутунлай ўзгача эди. Ниҳоят, у оиласини темирйўл станциясида кутиб олиб, уларни тўғри ўзининг ярақлаб турган хонадонига бошлаб келди, оқ бўйинбоғ тақиб олган хизматкор гулларга фарқ олдинги хона эшигини очди, кейин меҳмонхонага, хос бўлмага киришди, шу ерда хайратдан донг қотишди – бундан Иван Ильич ўзини чандон бахтиёр хис этар, уларни айлантириб, ҳамма жойни кўрсатар, мактовларни мамнуният билан қабул қиларди ва мамнулигидан кўнгли чароғон бўларди. Шу окшом чой устида Прасковья Фёдоровна Иван Ильичдан қандай йиқилганини сўраганда, у ёйилиб кулди ва ҳаммага қандай учиб тушганини, устани кўрkitганини ҳамманинг кўз ўнгиде кўрсатиб берди.

– Беҳудага гимнаст бўлмаганман, ахир. Бошқа одам бўлганда ўлиб қоларди, мен эса мана бу жойим билан андак тўртиниб ўтдим, холос, қўл тегиб кетса, оғрийди, лекин аллақачон тузалиб кетди, ўрни андак қорайиб турибди.

Улар янги хонадонда ҳар доимгидек, бир пайтлар яхши яшаганлари сингари, худди ҳамма нарса етарли-ю, фақат яна

битта хона камдек, маблағ, бошка воситалардан ҳам шикоят йўғ-у, фақат жиндай пул – беш юз рубль етишмайди, қабилда жонхалак кайфиятда кўнгилдагидек яшадилар. Айниқса, хали ҳаммаси бажарилмаган, лекин адо этилиши лозим бўлган дастлабки пайтлар ёқимли эди: ниманидир харид қилиш, бошкасига буюртма бериш, бирининг ўринини алмаштириш ёки ўзгасини тўзатиш даркор. Гарчи эр-хотини ўртасида бир қанча англашилмовчиликлар юзага келиб турса-да, иккаласи ҳам шундай мамнун эдиларки, юмушлар қанчалик кўп бўлмасин, ҳаммаси ортиқча ган-сўзларсиз адо этиларди. Танишлар ниҳоялаб қолганда бироз зерикарли бўлар, нимадир етишмаётгандек туюлса, таниш-билишчилик, расм-русумлар билан турмуш бисёр бўларди.

Эрталабдан судда бўлган Иван Ильич тушликда уйига қайтарди, дастлабки вақтларда, агар уйдаги баъзи қусурлар унинг жинига тегишини ҳисобга олмаганда, кайфияти доим яхши бўларди. (Дастурхондаги, чойшаблардаги кичкина доғ, пардадан сипилиб кетган тизимча ҳам уни зор қилганларди: қанча меҳнат сарфлади буларга, қандай чидайдим?) Умуман, Иван Ильичнинг ҳаёти худди ўзининг тийнати талаб қилгандек ўтаётганди: енгил, ёқимли ва жозибали. Соат тўққизда туриб, қахва ичади, газета ўқийди, кейин вицмундирини кийиб, суд маҳкамасига йўл олади. Маҳкамад тегирмон тоши ай-

ланиб туради ва Иван Ильич худди дўлда солгандек бўлади: ишга шўнғиб кетади. Кабулига келганлар, девонхонадан маълумотномалар, девонхонага қоғозлар, мажлис — доимий ва катъий йўлга қўйилган тартибот. Ана шундай шиддаткор окимдан ташқарида бўлган ва хизмат вазифасининг тўғри ташкил қилинишига халакит берадиган барча ёўр, ҳаётний даҳмазаларни ишкор этишга тўғри келарди: одамлар билан ҳеч қандай муносабатга, айниқса, ишга доир муносабатларга йўл қўймаслик, муносабатлар шу доирадагина бўлиши, хизматнинг ўзи муносабат бўлиши лозим эди. Масалан, биров келади-да, ниманидир билмоқчи бўлади. Иван Ильич ундан қарздор эмас ва бундай одам билан бирор гап-сўз қилишга мажбурияти йўқ; мабодо, ўша одам ҳамкасб бўлиб, хизмат юзасидан қандайдир муносабатга киришиш лозим тоилса, буни Иван Ильич қифтини келтириб, барча хизмат ишомларида таъкидланган талабларни жойинга қўйиб, шу билан бирга, дўстона назоратла адо этарди. Хизмат муносабатлари тугадими, ҳаммаси тугарди. Шу уддабуролиги туфайли ҳаётининг ҳақиқий маънаси билан хизмат йўриғини қориштириб юбормасди, Иван Ильич узок амалний тажрибаси ва иқтидори билан бу санъатни мукамал эгаллади ва баъзан сеҳргар каби ўзича ҳазиллашиб, инсоний ва хизмат бурчини аралаштириб кўришни синаб

хам кўра бошлади. Бунга шунинг учун хам йўл кўйдики, ўзининг иқтидор кучини хис қиларди, исталган пайтда зарурат юзасидан инсоний ва хизмат бурчини ажратиб, жой-жойинга кўя олишига ишонарди. Иван Ильичнинг ишлари фақат енгил, ёқимли, жозибалигина эмас, сеҳргарона давом этарди. Ора-сира чекар, чойи нчар, озрок сиёсат хақида, яна бироз умумий ишлар юзасидан, мавриди билан карта тўғрисида, хаммасидан хам лавозимларга тайинланшлар борасида суҳбатлашарди. Хорғини, аммо оркестрда ўз партиясини биринчи скрипкада муваффақиятли ижро этган мохир созанда кайфияти билан уйинга қайтарди. Уйда кизи ойиси билан қаергадир кетган ёки улариникига кимдир келган бўларди; ўвли гимназияда, дарсларини ренетитор кўмагида тайёрлайди ва гимназияда қандай ўқитишса, шу даражада тахсил олади. Хаммаси яхши эди. Тушликдан кейини, агар меҳмонлар бўлмаса, Иван Ильич баъзан одамлар тилдан кўймайдиган китоблардан ўқир, окшомлари эса ишин билан машғул бўлар, қоғоз титкилар, қоғулар билан таиншар, суд кўрсатмаларини қонун талаблари билан солиштирарди. Бу машғулотлар унга зерикарли хам, ёқимли хам туюлмасди. Қарта ўйналганда-ку, бошқа гап, лекни ишлаш барибир бир ўзи ёки хотини билан ўтиргандан кўра яхши эди. Иван Ильичга хуш ёқадиган дамлар мавқен баланд эр-

как ва аёлларни чорлаб уюштирган чорганг давралар – дилкаш тушликлар эди, шунчаки одми сухбатдошлардан фарк қилмайдиган, маълум даражага эришган одамлар билан вақт ўтказишлардан унинг меҳмонхонаси файзга тўлиб кетгандек гуюларди.

Бир сафар уларникида хатто базм бўлди, рақсга тушдилар. Иван Ильич учун хаммаси ёқимли, хаммаси яхши эди, фақат хотини билан торт ва конфетлар борасида катта жанжал чиқди: Прасковья Фёдоровнанинг ўз мўлжаллари бор эди, Иван Ильич эса каттик туриб, қиммат сотадиган кандолатфурушдан харид қилишни талаб қилди; аичагина торт олдилар, ортиб қолди ва шундан жанжал чиқди, кандолатфурушнинг баҳоси эса қирк беш рубль эди. Жанжал каттариб кетди ва кўнгилсиз тус олди, Прасковья Фёдоровна эрига: «Аҳмоқ, захар», деди. Эр бошини чаңгаллаб қолди ва баногоҳ юраги унга ажрашиш ҳақида эслатгандек бўлди. Бирок базм хушчакчак ўтди. Яхши одамлар йиғилганди, Иван Ильич княгиня Труфонова ва унинг «Сен қайғумини ол» жамиятини тузиб машҳур бўлиб кетган синглиси билан рақс тушди.

Хизмат юзасидан мамнунлик худбинликни, ижтимоий ҳаётдан мамнунлик димогдорликни пайдо қилади, Иван Ильич учун эса ҳақиқий хурсандчилик қарта ўйинидан эди. У тан олардики, хаммасидан кейин,

қандайдир воқеалару хаётидаги нохушликнинг изидан хуш ёқадигани, бариинг қаршисида шамдек ёниб турган мамнуният бу – яхши ўйинчилар, ҳуда-беҳудага бакиравермайдиган ҳамтовоқлар билан қарта ўйнаш, албатта, мудом тўртовлон (беш киши бўлса, менга ёқди, деб турсанг ҳам ўйини қийин кечади) иштирокида ақлли ва жиддий ўйин (агар қўл келиб турса), кейин кечки овқат билан бир бордоқ вино ичиш. Кичикрок ютуқдан кейин (қаттаси ёқмайди!) Иван Ильич оромбахш кайфият билан уйкуга ётарди.

Улар шу тарзда умргузаронлик қилишарди. Теваракларида энг мақбул одамлар йиғилган, эътиборли шахслар, ёшлар ҳам келиб-кетиб туришарди.

Даврадаги танишларидан эр ҳам, хотин ҳам, қиз ҳам бутунлай рози, атрофларида хира пашшадек айланмиша бошлаган, садокатларини изҳор этиш учун ҳатто японча таомлар тайёрлаб келишга киришган ҳар хил танишларини дўстларидан узоқлашинди. Тез орада хира пашшалар тарқаб кетди ва Головинлар атрофида энг яхши дўстлар қолди. Ёш йиғитлар Лизенька атрофида ўралаша бошлашди, айниқса, суд терговчиси Дмитрий Иванович Петришевнинг ёлғиз ўғли, меросхўри анча айланмишиб қолдики, бу масалада Иван Ильич Прасковья Фёдоровна билан жиддий гаплашиб олди: уларни тройка¹да сайр

¹ *Тройка* – бу ерда: уч одли извош.

...лишга юборинса ёки уйда хонаки сиек-
...ль ташкил этишса қандай бўларкин?
...лар шундай яшашарди. Хаммаси шундай
...вом этарди ва жуда ёқимли эди.

4

Хаммаси кўнгилдагидек давом этарди.
Аван Ильич баъзан шикоят қилиб қола-
диган оғзидаги ачқимтил, ёқимсиз таъм ва
...шозонининг чап тарафи санчиб туриши-
...и хам кўнгилсизликка йўйиб бўлмасди.

Аммо бу нохушлик ортиб борди, оғрик
хам ўтиб кетмади ва шууридан биқинидаги
донмий сирқираш сезими хамда кайфияти-
нинг бадбинлигини чиқариб ташлаёлмади.
Кайфиятидаги бадбинлик борган сари қу-
чайиб, Головнилар оиласида қарор тонган
файзли турмуш тарзини хам издан чиқара
бошлади. Эр хотин билан тез-тез жанжал-
лашадиган бўлиб қолди ва бундай донмий
машмашалар оилани тароват хамда жо-
либани барбод қилди, фақат одоб меъёр-
лари аранг жон сақлаб турарди. Яна жан-
жал мунтазам тус олди. Яна эр ва хотин
алоҳида-алоҳида ўтиришгандагина эркин
нафас оладиган бўлишди.

Энди Прасковья Фёдоровна ҳеч тортин-
май, асоссиз равишда эрининг феъли
оғирлигидан ёзғирадиган бўлди. Ўзига хос
хамма нарсани бўрттириб гапириш одати-
дан келиб чиқиб, у эри бошиданок шунақа
итфеъл бўлганлигини, фақат ўзининг бар-

доши билан йигирма йиллик бу азобни енгиб келганлигини такрорлай бошлади. Рост гап ҳам шу эдики, энди жанжаллар эр томонидан келиб чиқарди. Унинг ишжикликлари хар доим тушлик пайтида, кўннича шўрвани тановул қилиши билан бошланарди. Ҳали идишларнинг синиғига кўзи тушиб колар, хали овкатнинг таъми ёқмас, хали ўғлининг столга тирсаклаб ўтиргани ёшига тегар ёки кизининг соч турмагидан жиғибийрони чиқарди. Буларнинг хаммасида Прасковья Фёдоровнани айбларди. Прасковья Фёдоровна бошида эътироз билдириб, бунақа бачканалик қилаверма, деб айтди, лекин эри барибир тушлик пайти бир-икки қилик кўрсатишини қўймади, бундан аёл унинг овкат пайтида жини қўзийдиган касали борлигини тушуниб етди ва ўзига таскин берди; ортиқ эътибор бермай қўйди-да, фақат тезроқ овкатланиб, туриб кетадиган бўлди. Прасковья Фёдоровна бутун бардошини ишга солиб, мураса йўлини тутди. Эрининг қабих феъл-атворга эгаллигини тушуниб, ўзига раҳми келиб кетди. Ўзига раҳми келган сайини эрига нисбатан нафрати ортиб бораварди. Ҳатто унинг ўлимини тилашгача бориб етди, аммо буни хоҳламади, негаки унақада тирикчилик манбандан ажралиб коларди. Бу нарса унинг баттар жиғибийронини чиқарарди. Шунчалар чорасиз эдики, хатто эрининг ўлими ҳам уни бу кўргиликдан халос қила

ҳаммаси, ҳамма захрини ичига ютди, шу қарда юраги зардобга тўлиб бораверди.

Навбатдаги жанжалдан сўнг, бу гал Иван Ильич бутунлай ноҳақ эди, буни ўзи ҳам тан олди ва ўзига келгач, ҳақиқатан ҳам хотинининг жиғига тегадиган бўлиб қолганини, бу касаллик эканини очик эътироф этди, хотини касаллиги рост бўлса, саволаниш лозимлигини айтди ва таниқли бир шифокорга бориб учрашишни кистай бошлади.

Эр шифокор ҳузурига борди ҳам. Ҳаммаси ўзи кутгандек бўлиб чиқди; ҳаммаси рисоладагидек бажарилди. Кутини, ўзига суд амалиётидан таниш бўлган қоғоз тўлдиришларни, албатта, бу гал дўхтир тўлдирди; томир кўриши, юракни эшитиши, олдиндан тайёрлаб қўйилган саволлар ва кераксиз жавоблар, кейин «са «модомики» сиз бизга мурожаат қилибсизми, биз хизматингизга тайёрмиз, қабилидаги сохта илтифот. Ҳаммаси худди суддагидек эди. Судланувчилар унинг қаршисида қандай кўринишда намоён бўлса, таниқли дўхтир уни шундай алиозда кутиб олди.

Дўхтир айтди: у-булар ва анов-мановлар кўрсатянтики, сизнинг ичингизда фалон нарса бўлган; агар бу текширувлар давомида тасдиқланмаса, маълум бўладики, аҳволингиз мановнақа. Агар бунақа чиқиб қолса, унда... ва ҳоказо. Иван Ильич учун битта савол ҳаммасидан муҳим эди: унинг

ахволн хавфлими ёки таъвнишга ўрни йўқми? Дўхтир бундай кўндаланг кўйилган саволни айланиб ўтди. Дўхтирнинг нуқтаи назарича, бу савол жуда сиёқ ва муҳокама қилишга арзитайди; фақат буйракнинг ўрнидан кўчгани, шиллик пардасининг яллиғланиши ҳамда кўричакда ўзгариш тахмин қилинмоқда. Бу ўрнида Иван Ильичнинг ҳаёти хақида гап кетаётгани йўқ, гап кимирлаб қолган буйрак ва кўричак устида айланмоқда. Бу борадаги мунозарага чек қўйиб, дўхтир Иван Ильичнинг кўз олдига ақлини чакмоқдек ишлатганча, асосий муаммо кўричакдан, деб ҳукм қилди ва хулоса ясаб дедикки, кейинчалик пешобнинг тахлилидаги янги аломатларни маълум қилиши мумкин ва шунда иш қайтадан кўрилади. Ҳаммаси худди Иван Ильич судланувчилар билан қандай муносабатга киришса, ёрқин бир тарзда айнан шундай такрорланаётганди. Дўхтир ҳам кўзойнагининг устидан таптана-вор оҳангда судланувчидан юқорига қараб, ёрқин бир тарзда ўзининг яқиний сўзини маълум қилди. Дўхтирнинг яқиний сўзидан Иван Ильич шундай хулосага келдикки, ахвол ёмон, дўхтирга, қолаверса, ҳаммага барибир, фақат унга ёмон. Бу хулоса Иван Ильичда ўзига нисбатан ҳамдардлик туйғусини кўзгаб, жуда ёмон таъсир қилди, шу билан бирга, юрагида шундай муҳим масалада шинагини бузмаган бенарво дўхтирга нисбатан ғазаб жўш урди.

Лекин у ҳеч нима демади, ўрнидан турди, стол устига нул ташлаб, чуқур хўр-сниди-да:

– Биз, беморлар, сизларга тез-тез ўрин-сиз саволлар бериб турсак керак, – деди. – Умуман, бу касаллик хавфлими, йўқми?

Дўхтир кўзойнагининг устидан бир кўзи билан каттиқ тикилди, бу билан у: хой, судланувчи, агар савол беришни тўхтатмасангиз, мен сизни залдан ҳайдаб чиқариш юзасидан қарор чиқаришга мажбур бўламан, деяётгандек эди.

– Мен сизга муҳим ва керакли гапларнинг ҳаммасини айтдим, – деди дўхтир. – Қолганини кейинги таҳлиллар кўрсатади. – Дўхтир таъзим қилди.

Иван Ильич шошилмай кўчага чиқди, чанага ғамгин ўтирди ва уйига йўл олди. Йўл бўйи дўхтирнинг мавҳум ва тушунарсиз илмий тилда айтганларини хотирасида тиклаб, уларни оддий лафзга ўгиришга, маъзини чақиб, лоқал битта саволга жавоб топишга ҳаракат қилиб борди: менга ёмонми – жуда ёмонми ёки хали ҳеч нарса эмасми? Унга дўхтирнинг барча айтганлари ахволнинг жуда ёмонлигини тасдиқлаётгандек бўларди. Кўчадаги ҳамма нарса Иван Ильичга ёмон кўрилиб кетди. Извошчилар ғамгин, уйлар ғамгин, йўловчилар, дўконлар ғамгин. Вужудидаги бир дақиқа ҳам тўхтамайдиган, симиллаган оғриқ дўхтирнинг тушунарсиз гаплари-

дан кейин бошқача, жиддий тус олди. Иван Ильич энди янги, оғир бир сезги билан унга қулоқ тута бошлади.

У уйига етиб келди ва хотинига гап қотди. Хотини қулоқ тутди, бироқ гапнинг ўртасида шляпа кийиб олган кизи кириб қолди: у ойиси билан отланиб турган экан. Қиз мажбуран ўтириб, бу зерикарли хикояни тинглашга тутинди, бироқ унинг гапларини охиригача эшитишга онаболанинг сабри чидамади.

– Яхши, мен жуда хурсандман, – деди хотини, – энди сен ўзингга қара, дориларни вақтида ичиб тур. Рецентни менга бер, ҳозир Герасимни дорихонага жўнатаман. – Прасковья Фёдоровна шундай дея кийимларини алмаштиргани чиқиб кетди.

У хотини хонадалигида нафасини ичига ютиб турди, чиқиб кетгач эса чуқур нафас олди.

– Нимаям дердим, – деди ўзича гудраниб. – Ҳақиқатан ҳам хали ҳеч нарса эмасдир...

У дориларини ича бошлади, нешоб таҳлилидан сўнг ўзгариши тахмин қилинган бўлса-да, тавсияларга амал қилиб борди. Шу ўринда таҳлилдами ёки ўзини парварини қилишидами, қандайдир чатоқлик содир бўлди. Буни дўхтир билмаслиги керак – нима бўлганда ҳам у дўхтир айтган ниманидир бажармаган. Ё у эсдан чиқарган, ё ёлғон гапирган, ёки ундан ниманидир яширганлар.

Барибир Иван Ильич тавсияларга катъий амал қилиб борди ва дастлабки вақтларда бу яхши таъсир қилди.

Дўхтир ҳузурига ташриф буюргандан кейин Иван Ильичнинг асосий машғулоти шифокор тавсиясида қайд этилган талаблардан келиб чиқиб, гигиенага катъий амал қилиш, дориларни вақтида ичиш, бугун вужуди бўйлаб таркалаётган оғриқни назорат қилишдан иборат эди. У бутунликкат-эътиборини одамга хос касалликлару одамга хос саломатликка қаратди. Унинг ҳузурига беморлар, вафот этганлар, соғайганлар тўғрисида, айниқса, уикига ўхшаган касалликдан гап очганларида хаяжонини яширишга интилиб эшитди, сўради ва дардига кўнникишга интилди.

Оғриқ камаймади, аммо Иван Ильич ўртага шундай шарт қўйди: ахволи яхшилиги хақида ўйлашга ўзини мажбур қилади. Хеч нарса ташвишга солмаган паллаларда у ўзини алдай оларди. Бирок хотини билан даҳанаки жанг қилиб қолса, хизматда муваффақиятсизликка учраса, картада омади юришмаса, оғриқ кучлироқ сезиладиган бўлиб қолди; авваллари бундай кўнгилсиз ҳолатларни, албатта, иллатларни енгаман, ютуқларга эришаман, зафар кучаман, деган сўзлар билан овунтириб, сездирмай ўтказиб ҳам юборарди. Энди эса хар қандай нохушлик унинг қўл-оёғини бўшаштириб юборар ва ғамга чўмдирарди. Ўзича, энди соғая бошланим-

да, дориларнинг таъсири билинаётган бир пайтда мана шу лаънати кўнги.лхиралик етмай турувди. деб фикрларди. Яна бахтсизлигидан, уни хафа қилувчи ва нафратлантирувчи одамлардан дарғазаб бўлар ва бу газаб уни адоин тамом қиладигандек туюларди, аммо газабланмай туролмасди. Афтидан, унинг газабинини қўзғайдиган вазият ва одамлар соғлиғининг ёмонлашуви-га олиб келишни тайини эди, шунинг учун бундай ҳолатларга бепарво бўлиш лозим, бироқ Иван Ильич бутунлай тесқари мулоҳаза юритарди: ўзинга тинчлик керак, осойишталикка дахл қиладиган таъсирларни изга солиш лозим. Шундай дерди-ю, арзумаган нохушликдан ҳам фиғонни чиқиб кетарди. Табобатга доир китобларни ўқиб, дўхтирлар билан маслаҳатлашавериб, ахволи баттар ёмонлашди. Ёмонлашув шунчалик осойишта кечаётгандики, буни сезмасди ҳам: бугунги ахволини кечадан фарқлолмасди. Дўхтирлар билан маслаҳатлашиб, ахволи оғирлашиб кетаётганини билди, ҳатто бу жараён тезлашиб бормоқда. Шунга қарамай, дўхтирлар билан маслаҳатлашишидан тийилмади.

Бу ойда бошқа бир таниқли зот қабулида бўлди: таниқли хоним олдин нима дейилган бўлса, шунини такрорлади, фақат саволларини бошқачароқ қўйди. Бу зотнинг маслаҳатлари Иван Ильичнинг шубҳалари ва қўрқувини фақат кучайтирди, холос. Таниқининг таниши – жуда яхши дўхтир –

касалликни бутунлай бошқача шархлади, соғайиб кетишига зўр бериб ишонтиришига карамай, ўзининг саволлари ва тавсиялари билан Иван Ильични чалкаштириб юборди ва гумонларини кучайтирди. Гомеопатия¹ усули билан даволовчи шифокор касалликка мутлақо тескари таъхис қўйди ва дорилар берди, Иван Ильич бошқалардан яшириб, бир хафта дориларни ичди. Бир хафтадан кейин ҳеч қандай энгиллик сезмай, олдинги шифо ва ҳозирги давога ишончини йўқотиб, баттар тушқун холга келди. Бир сафар таниш хоним иконаларнинг шифобахш хусусияти ҳақида сўз очиб қолди. Иван Ильич ўзини мажбур қилиб, диққат билан тинглади ва далилнинг тўғрилигига ўзини ишонтирди. Бу янгилик уни қўрқитиб юборди. «Наҳотки ақлим шунчалик заифлашиб қолган бўлса? – деди ўзига. – Бўлмағур гап! Ҳаммаси сафсата, буларга чалғимаслик, ҳушёрликни қўлдан бермаслик, бир дўхтирини таплаб, унинг айтганларини оғинмай адо этиш лозим. Шундай қиламан ҳам. Тамом-вассалом. Ҳеч нарсани ўйламайман ва ёзгача қаттиқ даволанман. Шунда ҳаммаси аниқ бўлади. Энди иккиланишлар тугади!..» Буларни айтиш осон, бажариш эса анча мушкул. Биқинидаги оғриқ кучайиб борди, гўё бешбаттар бўлаётгандек эди, энди

¹ Катта дозаси кишини касал қиладиган дорилардан оз-оз бериб даволани усули.

тўхтовсиз оғрирди, оғзининг таъми баттар айшиди, унга оғзидан ёқимсиз, бадбўйи хид чиқаётгандек туюлди, иштаҳаси ҳам, дармони ҳам йўқ. Энди ўзини алдаб бўлмасди: Иван Ильичнинг хаётида янги, муҳим, олдин ўз аҳамияти билан ҳеч кўрилмаган жиддий воқеа содир бўлаётганди. Бунинг фақат унинг ўзи биларди, атрофидагилар гап нимадалигини тушунишмасди ёки тушунишни хошлашмасди, дунёда ҳаммаси олдингидек давом этаяпти, деб ўйлашарди. Булар ҳам Иван Ильични баттар қийнардди. Уйдагилари – асосан, борди-келдини авж олдириб юборган она ва киз – кўрдикки, ҳеч нимани тушунишмади, хафалиги ва инжиқлиги учун унинг ўзини айбдор санаб, баттар хўрлигини келтиришди. Гарчи улар бу кайфиятларини яширин тутсалар-да, Иван Ильич ўзининг уларга халакит бераётганини кўриб турарди. Хотини унинг касаллигига бошқача ёндашмоқда эди, яъни эри нима деса ҳам, нима қилса ҳам, ўзини ундан йироқ тутди. Аҳвол тахминан мана бундай эди:

– Биласизми, – дерди аёл танишларига, – Иван Ильич рисоладаги одамлардай даволаниш тартибларига амал қилмайди. Ҳозир хандориларини ичади ва нима буюрилган бўлса, ейди, вақтида ётади; эртасига эса, агар мен назорат қилмасам, дори ичишни эсдан чиқаради, осётр балиғини ейди (унга тақикланган), ярим тунгача карта ўйнайди.

– Э, қачон эди? – дейди Иван Ильич алам билан. – Бир мартагина Пётр Ивановичникида ўтирмамиз.

– Кеча-чи, Шебек билан?

– Барибир мен оғриқдан ухлаёлмайман...

– Нима бўлгандаям, бунақада сен соғаймайсан, фақат бизларни кийнаганинг қолади.

Зохиран, бошқаларнинг етказишича ва ўзи кўриб-билганидек, Прасковья Фёдоровнанинг эрининг касаллигига муносабати шу тарзда эди ва бунинг учун унинг ўзини айблар, дардини ортиқча дахмаза деб биларди. Иван Ильич сездики, бу ҳолат хотинида ихтиёрсиз пайдо бўлди, бироқ бундан ўзига ҳам осон эмас.

Судда Иван Ильич ўзига нисбатан ғалати муносабат қарор тонаётганини сезди ёки сезаётганини ўйлади: гоҳ унга яқинда ўз ўрнини бўшатиб қўядиган одамдек қарашади; гоҳ атрофидагилар унинг қўрқинчли, дахшатли, қулоқ эшитмаган восвослиги устидан бараварига кулишадилар ва хазил учун исталган жойга бошлаб борадиган ёки тортиб кетадиган баҳона топилгандек бўлади. Айникса, ўзининг ўйноқлиги, сўзамоллиги ва жимжимадорлиги билан Шварц ўн йил олдинги масрур қунларни эслатиб, Иван Ильичнинг баттар аламини келтирар, жахлини чиқарарди.

Бир қўл ташлаш муддаосида дўстлар тўпланди, қур олиб ўтирдилар. Янги картани олиб аралаштирдилар, чийладилар,

қарғани (улар етгита эди) қарғага тахладилар. Шериги айтди: қузирсиз, – ва иккита қарғани сақлаб турди. Кейини нима бўлади? Қулгилди, марокли хотима – қалнок. Бирдан Иван Ильич ўша жон олувчи оғриқни, оғзидаги ўша таъмин сездди ва унга шу холда қалноқдан завқ олиб хурсанд бўлгани ажабтовур ёввойилликдек туюлиб кетди.

У қўлдоши Михаил Михайловичнинг шодон тарзда столга мушт туширганини ва қарта олишдан илтифот ила ўзини тийиб, уни Иван Ильич томонга суриб қўйганини, шу билан хурсанд қилиш мақсадида қўлини чўзмай турганини кузатди. «У нима деб хаёл қиланти, шунчалик ожизманки, хатто қарта олишга ҳам мажолим етмайди, дебми?» – ўйлади Иван Ильич, қузирни унутиб қўйди, қузир қаргани юриб юборди ва қалноқни қўлдан бой берди – ўйинида ютказди, энг ачинарлиси, маълум бўлган Михаил Михайлович қалноқдан қолди, унинг учун эса ҳаммаси бир чақа. Ҳамма нарсанинг қадрсизлигини хаёлга келтириши эса азоб.

Ҳамма унга қийин бўлаётганини кўриб турарди ва бундай таклиф қилишди: «Агар чарчаган бўлсангиз, ўйинини бас қиламиз. Дам олиш». Дам олиш? У ҳеч қачон чарчамайди, тинмай қарта суриб, барчани чарчатади. Ҳамма сукут сақлаб, гамга ботиб қолади. Иван Ильич бу қора булутни ўзи таратганини билади ва тарқатиб юборолмайди. Улар кечки овқатни еб тарқалишади,

Иван Ильич эса зилдек хаёллари гирдобила ёлғиз қолади. Унинг хаёти захарланган ва бошқаларнинг хаётини захарлайпти, бу ку камаймаяпти, аксинча, унинг бутун борлиғини камраб оляпти.

Ана шундай кайфият, боз устига, каттик жисмоний оғрик билан тўшакка кириш тозим ва оғриқдан тушини кўп киёмликсиз ўтади. Эрталаб эса яна ўрнидан турниш, кийиниш, судга бориш, гаириш, кишиш, агар бирон жойга боришмаса, уйга кайтиш керак – ҳар бир дақиқаси азоб бўлган йиғирма тўрт соатлик кеча-кундузини шу тахлит ўтказаетганди. Форат бўлиш арафасида якка-ёлғиз, ўзини тушунадиган, кадрига етадиган бирон кишисиз яшаётганди.

5

Шу йўсинда икки ой ўтди. Янги йил арафасида шаҳарга кайноғаси келиб, уларникига кўниб ўтди. Иван Ильич судда эди. Прасковья Фёдоровна харид қилгани чиқиб кетганди. Иван Ильич кабинетига кираркан, бу жойда жомадони билан ўрнашиб олган шодон ва соглом кайнағасига дуч келди. Мехмон Иван Ильичнинг кадам олиши билан ҳушёр тортиб, бошини кўтарди-да, унга бир зум анграйиб тикилиб қолди. Шу назар Иван Ильич учун бор манзарани намоен қилди. Кайнаға нимадир демокчи бўлиб оғзини

очди-ю, тўхтаб қолди. Бу ҳаракат ҳаммасини тасдиқлади.

– Ажабо, ўзгариб кетибсиз?

– Ҳа, ўзгаришлар бор.

Шундан кейин Иван Ильич ўзининг кўриниши юзасидан қанча оғиз очмасин, у мик этмади. Прасковья Фёдоровна келиб қолди, қайнаға опасининг олдига чиқди. Иван Ильич эшикни ёпиб, қулфлади-да, ўзини ойнага солди, олдин тўғридан, кейин қиялаб қаради. Хотини билан тушган катта суратини олди, уни ойнадаги акси билан таққослади. Ўзгариш жуда катта. Кейин қўлини тирсагигача шимарди, қаради, енгини туширди, юмшок ўриндиққа ўзини ташлади ва кўз олдида тун зулматни қуюқлашди.

«Керак эмас, керак эмас», – дерди у ўзинча; сўнг ирғиб туриб, столга яқинлашди ва жилдин очиб, ишнини ўқишга тутинди, бироқ ўқиёлмади. Эшикни очди ва танобий хонага чиқиб кетди. Мехмонхонанинги эшиги ёпиқ эди, овоз чиқармай яқинлашди-да, ичкарига қулоқ тутди.

– Йўк, сен ошириб юборясан, – дерди Прасковья Фёдоровна.

– Нимасини ошираман? Қўрмаянсанми, у ўлаётган одам-ку, кўзига қара. Нур йўк. Унга нима бўлган ўзи?

– Ҳеч ким билмайди. Николаев (*бу бошқа дўхтир эди*) нимадир деди, лекин мен билмадим. Лешетицкий (*бу машҳур дўхтир эди*) тесқари гапини айтди...

Иван Ильич нари кетди, хонасига кирди, ётди ва ўйлай бошлади: «Буйрак, тинчимаган буйрак». У жами дўхтирларнинг буйрак қандай силжиши, қандай безовта қилиши хақида айтган гапларини эслаб кетди. У хиссиёт кучи билан бу нобакор буйракни тутиб олиш, жойига қўйиш ва маҳкамлашга интилди; хайтовур, бу қўлидан келмасди. «Йўқ, яна Пётр Ивановичга бораман». (Ўша танишининг дўхтир таниши бор эди) Қўнғирокни чалиб, отни тайёрлашни буюрди ва жўнашга ҳозирланди.

– Йўл бўлсин, Jean?¹ – хотини ўта дардчил ва ғайриодатий меҳрибон овоз билан сўради.

Бу кутилмаган ҳамдардлик уни қайғуга чўмдирди. Ғамгин нигоҳини хотинига қадади.

– Менга Пётр Иванович керак.

Шу билан дўхтир таниши бор танишиникига йўл олди. У билан дўхтирникига боришди. Дўхтир уни ўтказиб қўйиб, узок суҳбат қилди. Барча анатомик, физиологик тафсилотлар билан танишган дўхтирнинг фикрича, нима рўй берганини у тушуниб етган.

Кўричак билан жиндай бир нарса, арзимаган нарса содир бўлган. Бунини тўғрилаш кийин эмас. Бир аъзо фаолияти кучайтирилиб, бошқа аъзо фаолияти заифлаштирилади, шундай қилинганда сўриш юзага

¹ *Jean* (Жан) – русча «Иван» исмининг французча талқини.

келади ва ҳаммаси изга тушиб кетади. У тушликка бироз кечикди. Тушлик қилди, яйраб суҳбатлашди, лекин анчагача ишлагани кабинетига ўтгиси келмади. Ниҳоят, кабинетига кирди ва шу зумда ишга фарк бўлди. Ишни ўқиди, ишлади, аммо хаёлининг тубида чўкиб ётган, қотиб қолган бир ишни ортга суриб қўяётганлиги хақидаги фикр тинчлик бермаётганди. Юмушларини тугатгач, бу қотиб қолган иш кўричак муаммоси эканини эслади. Бирок бунга эътибор бермади-да, чой ичгани меҳмонхонага йўл олди. Меҳмонлар бор экан, суҳбатлашдилар, фортепиано чалдилар, қўшиқ қўйладилар; кизининг ардоқли кўёви, суд терговчиси ҳам бор экан. Прасковья Фёдоровнанинг фикрича, Иван Ильич оқшомни бошқалардан кўра қувноқрок ўтказди, аммо у бир дақиқа ҳам кўричак муаммоси юзасидан қотиб қолган ишни унутолмади. Соат ўн бирда хайрланди-да, бўлмасига кириб кетди. У касалланганидан буён кабинетининг ёнидаги кичкина хонада бир ўзи ухларди. Ичкарига кириб, ечинди, Эмиль Золянинг романини қўлига олди, аммо ўқимади, ўйга чўмди. Унинг хаёлидан кадрдон кўричакнинг тузалиб қолиши хақидаги фикр ўтди. Сўрилса, чиқариб ташланса, меъёридаги фаолияти тикланса. «Ха, ҳаммаси шундай бўлади, – деди ўзинча. – Фақат табиатга кўмаклашиб юборини лозим». Дори эсига тушиб қолди, ўрнидан

турди, ичди, доринниг кандай шифо ато таётганини, оғриқни йўқотаётганини хис этиб, ёнбошлаб ётди. «Факат дорини меъёрида ичиш ва нохуш таъсирлардан қочиш керак; мен энди ўзимни яхши, хатто жуда яхши хис қиляпман». У бикинини пайпаслаб кўрди, оғриқни сезмади. «Ха, сезмадим, тўғри, жуда яхши». У шамни ўчирди ва ёнбоши билан ётди... Кўричак сўрилянти, тузаянти. Бирданига у яна ўша тапиш, симиллагап, зиркираган оғриқни туйиб қолди. Оғзида ҳам ўша лаънати таниш маза. Юраги ўйнаб кетди, боши ғувиллади. «Э Худо, э Худо! – ғудранди. – Яна, яна, ҳеч қачон тўхтамайди». Бирданига дунё остин-устун бўлиб кетди. «Кўричак. Буйрак, – деди ўзича. – Гап кўричакда ҳам, буйракда ҳам эмас, балки хаёт ва... ўлимда. Ха, хаёт бор, у ўтяпти, ўтяпти, мен уни тутиб қололмаянман. Ха. Ўзин алдаш нимага керак? Нима, ўзимдан бошқа ҳеч кимга маълум эмасми, ўламан, факат масала хафталарда, кунларда, балки ҳозир ҳал бўлиши мумкин. Қачондир ёруғлик бор эди, энди зулмат. Қачондир мен шу ерда эдим, энди у ерга... Қаерга?». У музлаб кетди, нафаси тўхтади. Факат юрагининг уришини эшитиб турди.

«Мен ўламан, хўш, бу билан нима рўй беради? Ҳеч нарса бўлмайди. Агар ғойиб бўлсам қаерга кетаман? Нахотки ўлим? Йўқ, хохламайман». Ўрнидан туриб кетди, шамни ёқмоқчи бўлди, қалтирок

кўллари билан пайпасланди ва шамдондаги шамни полга тушириб юборди, изига қайтиб, ўзини ёстикка ташлади. «Нима учун? Барибир, – очик кўзлари билан қоронғиликка тикилиб гапирди ўзича. – Ўлим. Ҳа, ўлим. Улар ҳеч нимани билмайди, билишни хохламайди, шафқат ҳам қилмайди. Улар ўйин қилади. (Қулоғига эшик ортидан, узоқлардан таралаётган кулги овозлари ва кийкириқлар чалинди.) Уларга барибир, аммо улар ҳам ўлади. Аҳмоқлар. Мен олдинроқ, улар эса кейин. Улар мамнун бўлишяпти. Ҳайвонлар!» Фазаб уни бўғиб қўйди. Унга жуда кийин, кўтариб бўлмайдиган даражада оғир бўлиб кетди. Бироқ доимо бундай дахшатли кўрқув гирдобида ҳам қолиб бўлмасди. У ўрнидан турди.

«Нимадир жойида эмас; ўнкани босиб олиш керак, ҳаммасини бошидан ўйлаб кўриш керак». У ўйлай бошлади. «Ҳа, касалликнинг бошланиши. Бикинимни уриб олганимда ҳеч ўзгариш йўқ эди, кеча қандоқ бўлсам, бугун ҳам, эртасига ҳам шундоқ эдим, кейин бикиним симллаб қолди; жиндай безовта қилди, кейин кўпроқ, кейин дўхтир, кайфиятим бузилди, ранж-алам, яна дўхтир; мен эса жар ёқасига тобора яқинроқ кела бошладим. Қувват оз. Яқинроқ, яқинроқ. Чўпдек қуриб қолдим, кўзимда нур йўқ. Бирданига ўлим васвасаси, мен эса нчак ҳақида ўйлайман. Ичакни суробга келти-

...ни хақида ўйлайман, бу эса ўлим деди. Нахотки ўлим?» Яна кўрқув ғулу бўлди, у халлослаб, кажава бўлиб қолди, оғурт излай бошлади, тирсаги билан естига тиралиб қолди. Қути халақит берди ва оғритди, бундан ғазаби кўзгади, кинч билан уни итарганди, қути унинг естига ағнаб тушди. У елкаси билан ерга ташланганча, умидсиз бўғилиб ётаркан, олимни кутди.

Бу пайтда меҳмонлар тарқалаётганди. Прасковья Фёдоровна уларни кузатишга чиққанди. Нимадир қулаб тушганини эшитиб, хонага кирди.

– Сенга нима бўлди?

– Хеч нарса. Билмасдан туртишиб кетдим.

Аёл чиқиб кетди ва шам олиб келди. У кўзларини хотинига каттик тикканча, бир чақирим югуриб келган одамдек оғир-оғир нафас олиб ётарди.

– Сенга нима бўлди, Жан?

– Хе...ч нар...са. Тур...тишиб кет...дим. – «Гапириб нима килдим. У барибир тушунмайди», ўйлади Иван Ильич.

Ростдан ҳам у тушунмади. Эрини кўтариб қўйди, шамни ёқди ва шошганча чиқиб кетди: меҳмонларни кузатиб қўйиши керак эди.

Қайтиб кирганида эри чалқанча тушган қўйи шифтга термилиб ётарди.

– Нима бўлди, мазанг қочдимми?

– Ха.

Аёл бошини иргаб қўйди, ўтирди.

– Биласанми, Жан, менимча, Лешетницкийни уйга чакириш керак.

Таниқли шифокорни уйга чакириш нулни аямаслик дегани эди. Бемор аччиқ кулимсираб «Йўк», деди. Аёл эрининг ёнига ўтириб, пешанасидан ўнди.

Иван Ильич хотини ўпаётганида қалбининг бутун нафрати билан уни ёмон кўриб кетди, уни итариб юборишдан ўзини аранг тийди.

– Хайр. Худо ёрлақасин. Ухларсан.

– Ҳм.

6

Иван Ильич ўлаётганини сезиб турар ва доим асабий ҳолатда бўларди.

Ич-ичидан шунинг англаса-да, ўлимга кўниқниш у ёқда тургани, ҳатто нега бундай бўлаётганини тушунолмасди, ҳеч қачон тушуниб етмасди.

У Кизеветтер¹ мантиғида шундай силлогизмни ўқиганди: Кай – одам, одамлар ўлимга маҳкум, шундай экан, Кай ҳам ўлимга маҳкум. Лекин бу мантиқ Кайга инсбатан тўғри, зинҳор Иван Ильичга эмас. Кай – оддий бир одам, десак, бу хулоса мутлақо адолатли, Иван Ильич эса шунчаки одам эмас, ҳар доим барча жонзотлардан жуда-жуда фарқ қилувчи алоҳида

¹ Ноғани Кизеветтер (1766–1819) – олмон мантиқшуноси ва файласуфи.

тасон эди; у болаликниңг, ўсмирликниңг, эликниңг жами шодликлари, изтироблари, хаяжонлари билан, ота-онаси, Митя ва Володя, ўйинчоқлари, извошчи, энага, сенин Катенька билан бирга бўлган Ваня эди. Ахир Кайга у жуда севган, чарм сопланган коптокчаниңг хиди танишмиди? Ахир Кай онасиниңг қўлини шундай меҳр билан ўнган ва онасиниңг кўйлак бурмалари Кайга майниңг шивирлагаимиди? У ҳуқуқшуносликда холва талашиб тўполоң қилганмиди? Кай унингдек севилганмиди? Кай мажлисларни унингдек олиб боролармиди?

«Кай ўлимга маҳкум ва унга ўлиш коңуний, бироқ мен, Ваня, Иван Ильич, ўзимниңг барча ички туғёнларим, ўйларим билан ўлишим – бу бошқа масала. Ўлим чаңгалига тушишим мумкин эмас. Бу жуда даҳшатли бўларди».

Унга шундай туюларди.

«Агар қисматимга Кай сингари ўлиш битилганда, буни олдиндан сезардим, ботиний овоз шуни айтарди, лекин менда бундай бўлмади-ку; мен ва дўстларим – хаммамиз буниңг Кай билан юз берганидек эмаслигини тушуниб турардик. Энди эса ахвол бу! – дерди у ўзига-ўзи. – Бўлиши мумкин эмас. Мумкин эмас, лекин... мумкин экан. Бу ёғи қандоқ бўлди? Буни қандай тушуниш керак?»

Чиндан ҳам у тушунолмасди ва ёлғон, нотўғри, ёқимсиз бу фикрдан қутулолмасди,

уни бошқа, тўғри, соғлом фикрлар билан ситиб чиқаришга интиларди. Лекин шу фикр фақат фикр эмас, хақиқатдек қайта найдо бўлар ва қаршисида туриб оларди.

У пажот топиш илинжида бу фикрнинг ўрнига навбати билан бошқа ўйларни чорлай бошлади. Ўлим хақидаги хаёлларни қувган бурунги тафаккур тарзига қайтишга уринди. Бироқ – ғалати ҳолат – олдин нима ўлим тўйғусини тўсган, ёнган, йўқотган бўлса, энди ҳеч бири ўшандай қилолмасди. Кейинги пайтларда Иван Ильич ўлим ваҳимасини яшириб турувчи илк фикрлаш тарзини тиклашга қўй уринди. Баъзан ўзига шундай дерди: «Иш билан шўғулланаман, ахир унга ҳаётимни бағишладим-ку». Алқисса, у қўнглидаги барча шубҳаларни иткитиб, судга йўл олди; ўртоқлари билан суҳбатларда иштирок этди ва эски одати бўйича ёйилиб, одамлар тўдасига ўйчан нигоҳ ташлаб, озиб кетган қўллари билан эмандан ясалган оромкурсининг суюнчилигига таяниб, ўртоғига худди олдингидек энгашиб, қоғозни суриб қўйиб, қулоғига шивирлаб, кейин бирдан кўзини жалаңглатганча, тик қараб таниш сўзларни айтди ва ишини бошлади. Тўйқус биқинида оғриқ турди ва мажлисининг авж палласига сира эътибор қаратмай, *ўзининг* қои қақшатувчи ишини бошлади. Иван Ильич берилиб тинглар, оғриқ хақидаги фикрдан ўзини чалғитарди, лекин дард симиллашда давом этар, қаршисида туриб

иб, унга термиларди, гўё. Иван Ильич сотиб колди, кўзидаги чўф ўчди ва яна азидан сўрай бошлади: «Нахотки, факат хақ?» Ўртоқлари ва қўл остидаги хонимлар ҳайрат ва надомат билан кўриб турардиларки, шундай мохир, тажрибали кози адашиб кетяпти, хатоларга йўл қўймоқда. У силкиниб хушига келишга интилди, мажлисни нари-бери тугатди-да, инди йиғилишларни олдингидек олиб бора олмаслиги, яшириб келган дарди ўзини ҳам бошқалар назаридан, олаmidан бекигиб қўяётганини хис этиб, тушқун кайфиятда уйига қайтди; козилик фаолияти билан ундан қутулишнинг иложи йўқлиги аниқ эди. Ҳаммасидан ёмони шу эдики, дард уни бирор нима қилишга ундамас, фақат диққатини тортиб, оғриқнинг кўзига тик қараганча айтиб бўлмас даражада азоб чекишга мажбур этарди.

Иван Ильич бундай ҳолатдан қутулиш учун ўзга таскин, ўзга ниқоб излади, бундай ниқоблар ҳам қисқа муддатга уни қутқаргандек бўлди, аммо зум ўтмай оғриқ нур каби уларнинг ичидан сизиб ўтар, уни ҳеч нарса тўсиб қололмасди гўё.

Бир сафар, кейинги кунларнинг бирида, у меҳмонхонага, ўша ўзи тузаган, йиқилиб тушган (буни ўйлаш захарханда кулги қўзғарди), ўзи уни тахтлашда ҳаётини қурбон қилган (негаки, касаллигининг бошланишига ўша йиқилиб тушган-

даги лат ейиш сабаб бўлганди), хонага кирди ва локланган столнинг бир чети нима биландир қирилганини кўрди. Бунинг сабабини излай бошлади ва четга суриб қўйилган альбомнинг бронзадан ясалган беаги кийшайиб қолганини пайқади. У ўзига қадрдон, ўзи меҳр билан тузган альбомни олди, кизи ва ўртоқларининг искиртлигидан аламп тошди, альбомнинг варақлари йиртилган, суратлар букланганди. Альбомни ҳафсала билан тартибга келтириб, безакни тўғрилаб қўйди.

Кейин альбомлар солинган жавонни бошка бурчакка, гуллар ёнига ўрнатиш фикри хаёлига келди. Хизматкорни чақирди: кизими, хотиними ёрдамга келишди; улар рози бўлишмади, тортишдилар, *у* бахслашди, жаҳли чиқди; барибир ҳаммаси яхши эди, негаки, *анов* ҳақида эсламади, *у* кўринмади.

У уришиб турганда бирданига хотининини расво қилди: «Тўхта, одамлар силжитади. Яна ўзингга бир балони ортирасан», шунда ногаҳон *у* никоб ортидан эласланиб кўришиб кетди, уни аниқ кўрди. Иван Ильич умид қилдики, *у* ўтиб кетади, бироқ беихтиёр биқини зиркиради, *у* жойида ўтирибди, шу жойини безовта қиянти, энди унутолмайди, *у* гуллар ортидан юзсизларча Иван Ильичга боқиб турибди. Муддаоси нима?

«Рости, худди шу ерда, манави парда ортида ҳужумда жон таслим қилгандек

хаётимши бой бердим. Нахотки? Қандай дахшатли ва ахлоқона қисмат! Бундай бўлиши мумкин эмас! Мумкин эмас, лекин бўляпти».

Иван Ильич кабинетга кириб ўринга чўзилди ва *у* билан ёлғиз қолди. Кўзи кўзига тушиб турибди, *у* билан қиладиган иш йўқ. Фақат *унга* термилиш ва қўрқувдан музлаш қолди.

7

Иван Ильич дардга чалинганининг учинчи ойида шундай вазият юзага келдики, буни пайқамаслик мумкин эмасди, негаки, қадам-бақадам шунга борилаётганди, хотини, қизи, ўғли, хизматкорлар, танишлар, дўхтирлар, энг мухими, унинг ўзи — билдиларки, Иван Ильичга нисбатан бошқаларнинг бор қизиқиши шундан иборат эди: ниҳоят, *у* яқинда жойини бўшатади, ўзининг мавжудлиги билан юзага келган қисинишдан тирикларни халос этади ва ўзи ҳам жами қийноқлардан халос бўлади.

У қушуйқу бўлиб қолди: *унга* афюн бердилар ва морфин нуркай бошладилар. Бу муолажалар қор қилмади. Бошида ярим уйқу ҳолатида хис этган маънисиз қўмсан қайфиятидан биров ўзига келгандек бўлди, аммо кейинроқ бу ҳам олдингидек, хатто ундан ҳам бағгар эзадиган қучлироқ оғриққа алмашди.

Унга дўхтирларнинг тавсияси билан алоҳида овкат тайёрладилар, бироқ бу таомлар унинг учун бемазадан бемаза, ёкимсиздан ёкимсиз туюлди.

Ичнини бўшатиши учун ҳам махсус мослама ясаб беришди, хар сафар бу ҳам азобли кечарди. Азоб ифлосликдан, ёкимсизликдан, бадбўй хиддан ва бу юмушда бошқа бировининг иштирокидан эди.

Лекин шў хижолатли ишда Иван Ильичга юнанч ҳам топилди. Ахлатни олиб чиқиш учун ошхопа хизматчиси Герасим келарди.

Герасим покиза, соғлом, шаҳар маншатида семириб қолган ёш йигит эди. Хар доим қувнок, очик кўнгил. Бошида русча кийинган, тартибли бў боланинг ўзига ярашмаган юмуши Иван Ильични ажаблантирди.

Бир сафар у тувакдан турди-ю, иштонини кўтаришга мадори етмай, юмшоқ ором-курсига қулаб тушди ва ўзининг яланғоч, этлари тиришиб қолган сонига тикилиб қолди.

Атрофга катта этигидан таралаётган ёкимли қорамой хидини анқитиб, кишнинг тоза ҳавосини олиб, мовут нешбанд таккан, бақувват билакларида шимарилган янги чиг кўйлак кийган Герасим енгил одимлар билан кириб келди-да, одатдагидек, беморни хижолат қилмасликка уришиб, юзидан ҳаёт завқи ва латофати уфуриб турганча тувакка яқинлашди.

— Герасим, — аранг гапирди Иван Ильич.

Герасим қандайдир дағалликка йўл қўйгандек титраб кетди ва нлдам ҳаракат билан ўзининг навқирон, ёқимтой, содда, гароватли, энди тук қоплай бошлаган рух-сорини бемор томон ўгирди.

– Нима хоҳлайдилар?

– Сенга, ўйлашимча, поқулай. Мени маъзур тут. Бошқа иложим йўқ.

– Хижолат бўлмасинлар, – Герасим кўзлари чакнаб оппоқ, соғлом тишларини кўрсатди. – Бундан нега азнят чекасиз? Тобингиз йўқ-ку.

Герасим чакқон, кучли қўллари билан одатдаги ишини бажарди-да, шиниллаб чиқиб кетди. Беш дақиқадан сўнг яна ўшандай шипиллаб қайтиб келди.

Иван Ильич ҳамон ўриндиқда ўтирарди.

– Герасим, – деди у йиғит тозалаб ювилган тувакни жойлаштираркан, – нл-тимос, менга ёрдамлаш, яқинпроқ кел. – Герасим борди. – Мени кўтар. Бир ўзимга оғир, Дмитрийни жўнатиб юборганим.

Герасим яқинлашди; қандай енгил кириб келган бўлса, шундай енгил ва чакқонлик билан бир қўлида хожасини кўтарди, нариги қўли билан иштонини тўғрилаб, турғазиб қўймоқчи бўлди. Аммо Иван Ильич ўзини диванга ўтказишни сўради. Герасим қийинчиликсиз, гўё эркалатгандек уни опичлаб, диван олдига олиб борди ва ўтказиб қўйди.

– Раҳмат. Қандай яхши. Ҳаммасини... тез, чакқон бажарасан.

Герасим яна табассум қилди ва кетинга чоғланди. Иван Ильичга у билан бирга қолиш ёқаётганди, қўйиб юборишни хоҳламади.

– Илтимос, анов стулни мен томон сур. Йўқ, мана буни, оёғим тагига. Оёғим тепарок турса, ёқянти.

Герасим стулни келтириб, тақиллатмай қулай ўрнаштирди ва Иван Ильичнинг оёғини кўтариб, устига қўйди; Герасим оёғини юқори кўтарган найтда Иван Ильичга анча ёқимли туюлгандек бўлди.

– Менга оёғимнинг юқори туриши ёқянти, – деди Иван Ильич. – Анов ёстикни хам шу ерга қўй.

Герасим шундай қилди. Яна оёқни кўтариб ёстикни жойлаштирди. Яна Иван Ильичга Герасимнинг оёғини баланд тутиб туриши ёқди. Оёқни туширганда яна ёмон бўлди.

– Герасим, – деди у хизматкорга, – сен hozir бандмисан?

– Хеч қандай ишим йўқ, – жаноблар билан гаплашишнинг ҳавосини олган шаҳарликларга ўхшаб жавоб берди Герасим.

– Яна нимадир қилишнинг керакми?

– Нимаям қилардим? Ҳаммасини бажардим, фақат эртанги кунга ўтин ёриш қолди.

– Оёғимни шундай юқори кўтариб тур, майлими?

– Бажонидил. – Герасим оёқни юқори кўтарди, шундай ҳолатда Иван Ильич оғриқни сезмаётгандек бўлди.

– Ўтин нима бўлади?

– У ёғидан безовта бўлманг. Ҳаммасига алгураминиз.

Иван Ильич Герасимга оёғини ушлаб оёғида ўтиришни буюрди ва хизматкор билан у ёқ-бу ёқдан сўзлаша бошлади. Ажаб-ажаб, Герасим оёғини ушлаб турганда оғрик босилгандек туюлди.

Шундан кейин баъзан Герасимни чакирадиган, оёғини елкасида тутиб туришга кистайдиган бўлди, у билан гаплашиш Иван Ильичга ёқарди. Герасим Иван Ильични аяганидан буларнинг ҳаммасини юракдан чиқариб, тез, чаккон ва жўнгина адо этарди. Бошқа одамларнинг саломатлиги, ҳаётсеварлиги, хушчақчақлиги Иван Ильичнинг фарзанди кўзғарди; фақат Герасимнинг ҳаётсеварлиги ва хушчақчақлиги Иван Ильичнинг фарзанди келтирмас, аксинча, тинчлантирарди.

Иван Ильични азоблайдиган, негадир ҳамма томонидан тап олнган ёлғон, бу – у фақат касал, аммо ўлмайди, хотиржам даволанса бўлгани, шунда ҳаммаси изига тушиб кетади, деган сафсата эди. У эса яхши билардики, нима қилмасинлар, баттар жон олувчи оғрик ва охирида ўлимдан бошқа ҳеч нима рўй бермайди. Бу ёлғон уни ёмон кийнади, шундай кийнадики, бу машъум хулосани улар ҳам, Иван Ильич ҳам биларди, бироқ тап олишни хошлашмасди, боз устига, унинг аяпчили холати юзасидан яна

ёлгон гашириб, унинг ўзини ҳам бу алдовга кўнишга мажбур қилишарди. Паймонаси олдидан уни ўзи хақидаги сафсатага ишонтиришлар, меҳмондорчиликлар, пардалар, тушликдаги осётр... – ҳаммасининг катига унинг ўлимини кўрқинчли тантанадек сукиб киритишга мўлжалланган ёлгон Иван Ильич учун шафкатсиз азоб эди. Ажабки, кўп марта унга ўз қилиқларини намоён этиб ботилаганларида уларга бақриб юборишдан аранг тийиларди: *«Алдашни бас қилинглар, ўлишимни сиз ҳам биласиз, мен ҳам биламан, шундай экан, бас қилинглар, жилла қурса, ёлгон гаширманглар»*. Бирок ҳеч қачон у бундай гаширишга ботинолмасди. Иван Ильичнинг дахшатли ва ваҳимали ўлими атрофдагиларга қутилмаган тасодифдек ёқимсиз, ўзи бир умр сазовор бўлган «ёқимтойлик»нинг ажри сифатида кўнгилсиз ёки бир қадар ноқўя (ҳудди бир одам меҳмонхонага кириб, ўзидан бадбўй хид таратгандек) туюқларди; кўриб турардики, унга ҳеч кимнинг раҳми келмайди, негаки, ҳеч ким ҳатто ҳозир ҳам унинг ҳолатини тушунишни хоҳламайди. Фақат Герасим унинг аҳволини тушунди ва юраги ачишди. Негаки, Иван Ильичга Герасим билан бирга бўлиш таскин берарди, ёқарди. Герасимнинг баъзан миқ этмай, тун бўйи унинг оёғини елкасига қўйганча, узлуксиз ўтириши, ҳатто ухлангани ҳам хоҳламай, *«Сиз ҳеч ҳам хижолат бўлмаг, Иван*

Ильич, хали ухлаб оламан», деб туришн, баъзан кутилмаганда сенсираб, «Сен бетоб бўлсанг, нега хизмат қилмайлик?» деб кўшиб қўйишлари ёкарди. Фақат Герасимгина ёлғон гапирмасди, афтидан, у гап нимадалигини тушуниб етган, кўришиб турибдики, яширишнинг хожати йўқ, чўндек озиб кетган, заиф хўжайиннига унинг раҳми келади. Хатто бир сафар Иван Ильич уни жўнатиб юбораётганида очикчасига:

– Бир кун хаммамиз ўламиз. Нима учун хизмат қилмаслик керак? – деди у гўё ўлим тўшагидаги одамга хизмат қилаётганидан асло азият чекмаётганини ва вақти келганда ўзига ҳам кимдир шундай хизмат қилишидан умидворлигини таъкидлагандек.

Ёлғон ва унинг асоратларидан ташқари Иван Ильични яна бир нарса қийнади: уни кадрлашмаётгани, ўзи хохлагандек кадрлашмаётгани; муттасил офриклардан кейин, баъзи дақиқаларда узок ўйларди: уят бўлсаям кимдир уни худди касал боладек ардоқласа, хоҳлардики, унга худди ёш болаларни эркалатгандек, овунтиргандек муносабатда бўлсалар, уни ҳам эркалатсалар, ўнсалар, бошида кўзёш тўкиб ўтирсалар. Билардики, ўзи оиланинг мўйсафид аъзоси, оқарган соқоли бунга изи бермайди; аммо барибир шундай бўлишини истарди. Герасим билан муносабатларида шунга яқин нимадир бор эди, шунинг учун ҳам Герасим билан муносабат унга таскин берарди. Иван Ильич

йиғлашни, боши устида бошкаларнинг ҳам йиғлашнини, эркалатишларини хоҳларди-ю, лекин мана, суд аъзоси, даврадоши Шебек келди, унинг йиғлашга, эркалашга сиёки бор эди, Иван Ильич эса жиддий тортиб, салобатли, чуқур ўйга толган қиёфада ўзи ўрганиб қолганидек дабдаба билан кассацион қарорининг ахамияти хақида сўз очди ва ўз фикрининг тўғрилигини уқтиришга киришиб кетди. Унинг атрофидаги ва ўзидаги бундай мунофиқлик кейинги пайтда Иван Ильичнинг ҳаётини ҳаммадан кўра кўнроқ захарларди.

8

Субхидам. Субхидам бўлганлиги – Герасим кетган ва Пётр-малай келиб, шамларни ўчирган, пардаларни очган ва хонани аста йиғиштиришини бошлаганидан билинди, холос. Тошми, тунми, якшанбами, жумами – ҳеч бири фарқ қилмай қолди, фақат бир дақиқа ҳам тинмай сиркиратадиган, азобли оғрик; тобора адоғига етиб бораётган, аммо ҳали тугамаган тириклик ҳисси; яқинлашаётган кўркинчли, шафқатсиз ўлим ва ёлғонлар гирдобигина таъқиб қиларди. Бунақада кунлар, хафталар, соатларнинг ҳисоби бўладими?

– Чой буюрадиларми?

«Малайга тартибни саклаш муҳим, эрталаб жаноблар чой ичсалар бас», ўйлади у ва киска қилиб:

– Йўк, – деди.

– Диванга ўтишга кийналмайсизми?

«У хонани тартибга келтириши лозим, мен эса унга халақит беряман, мен нопоклик, тартибсизлик келтираман», ўйлади Иван Ильич ва шундай деди:

– Йўк, мени тинч қўй.

Малай яна ғимирлай бошлади. Иван Ильич қўлини чўзгач, Пётр эшилиб яқин келди:

– Нима буюрадилар?

– Соат.

Пётр ёстик остида ётган соатни келтириб узатди.

– Тўққиз ярим. Улар туришмадимми?

– Йўк хали. Василий Иванович (бу ўғил эди) гимназияга кетдилар, Прасковья Федоровна эса агар сиз сўрасангиз, уйфотишимни тайинлагандилар. Буюрадиларми?

– Йўк, керак эмас. – «Чойдан татиб қўрсам-чи?» – ўйлади у. – Ха, чой... келтир.

Пётр ташқарига йўналди. Иван Ильичга ёлғиз қолиш қўрқинчли туюлиб кетди. «Уни қандай тутиб қолиш мумкин? Ха, дори».

– Пётр, менга дорини узат. – «Дори нимагаям кор қиларди?» У қошиқни олиб, дорини ичди. «Йўк, фойдаси йўк. Бари беҳуда, ёлғон, – оғзида таниш, чучмал, ёқимсиз таъмини туяркан, у шундай хулосага келди. – Йўк, ишополмайман. Оғрик бир нафасга бўлсаям тинсайди». – У инграй бошлади. Пётр қайтиб кирди. – Йўк, бор. Чой келтир.

Пётр кетди. Ёлғиз қолган Иван Ильич яна инграй бошлади, фақат азобли оғриқдан эмас, қайғудан, юрак сиқилишидан инграрди. «Бу адоғи йўқ куну тунлар, бари бир хил. Тезрок келсайди. Нима тезрок? Ўлим, зулмат. Йўқ-йўқ. Хаммаси ўлимдан яхши!»

Пётр натижада чой олиб кирганда Иван Ильич унга бу ким, у нима, дегандек узок анграйиб қараб қолди. Пётр бу қарашдан хижолат торғди. У ўнғайсизланиб турар экан, Иван Ильич ҳушига келди.

– Ха, – деди у, – чой... яхши, қўй. Фақат ювинишимга ёрдамлашиб юбор, кейин тоза кўйлак келтир.

Иван Ильич ювинишга тутинди. У тўхтаб-тўхтаб қўли, юзини ювди, тишини тозалади ва сочини тарай бошлади-да, ойнага қўз ташлади. У қўрқиб кетди, айниқса, сочининг ялтираган пешанасига текис тармашиб туриши қўрқинчли туюлди.

Кўйлагини алмаштираётганларида, агар баданига қўзи тушса, яна ҳам қўрқиб кетишини тушунди-да, ўзига қарамади. Мана, хаммаси пихоясига етди. У халатни кийиб, қалин жун рўмолга ўранди ва чой ичиш учун стол ёнига ўтирди. Шу аснода бир зум ўзини енгил ҳис этди, аммо чой ичишни бошларкан, яна ўша таъм, яна ўша оғриқ қайтди. У ўзини зўрлаб, чойни охиригача ичди, сўнг оёғини узатиб, чўзилди. Ётди-да, Пётрга руҳсат берди.

Яна ўша ган. Баъзан умид учқуни порлаб қолади, баъзан пушаймонлар уммони

жунбишга келади, яна ўша оғрик, яна ўша
люб, ўша қўмсаш ва ҳаммаси бир хил,
эгармас. У ёлғизликдан азобланиб, кимни-
дир чакиргиси келади, аммо биладикки, ёни-
да биров ўтирса, ахволи бундан ҳам баттар
бўлади. «Балки яна морфин ичиш керакдир,
бари эсдан чиқади-ку. Мен ушга, дўхтирга
айтаман, бошқа бирор нарса ўйлаб топсин.
Бундай яшаш мумкин эмас, мумкин эмас».

Бир-икки соат шундай ўтади. Мана,
гашқаридан қўнғирок товунни эшитилди.
Зора, дўхтир бўлса. Ҳа, бу дўхтир, сизин
бирор нима чўчқадими, хозир ҳаммасини
гўғрилаймиз, кабилидаги ифодани инқоб
килиб олган бардам, хушчакчак, семизги-
на, қувнок дўхтир. Дўхтир бу ифода маз-
кур ҳолатга ёнишмаслигини билади, лекин
у худди зиёфатга бораётган одам эрталаб
зарчопонини елкасига илиб олгандек, бу
инқобни босиб кийиб олган ва уни асло
ечмайди.

Дўхтир завқ билан, шошилмай қўлини
артади.

– Совқотиб кетдим. Қаттиқ совуқ.
Исиниб олсам майлими? – дейди худди у
исиниб олиши учун жиндай кутиб туриш
лозим-у, шундан кейин бари изга тушиб
кетадигандек оҳангда.

– Хўш, қалайсиз?

Дўхтир Иван Ильичга «Ишлар қалай?»
дегиси келади, бироқ у сезадикки, бундай
деб бўлмайди ва «Тунни қандай ўтказ-
дингиз?» дейди.

Иван Ильич дўхтирга «Нахотки сен ҳеч ёлғон гапириндан уялмасанг?» дегандек қарайди. Бирок дўхтир саволни тушунишни хохламайди.

Иван Ильич полийди:

– Барибир жуда қаттиқ азоб. Оғриқ ўтиб кетмаяпти, ийўқолмаяпти. Нимадир бўлганда эди!

– Ҳа, сиз касаллар доим шунақасизлар. Хўш, қараганки, исиниб ҳам олдим, ҳатто илжиккина Прасковья Фёдоровна шу ерда бўлганидаям исиниб олишимга эътироз билдиролмасди. Хўш, салом бердик. – Дўхтир қўл олишди.

Кейин бирданига олдинги нафмаларини йиғиштириб, жиддий киёфада беморни кўздан кечиринга тутнади, томир урини, ҳароратини ўлчайди, нзидан дукиллатиш, тинглаб кўришлар бошланади.

Иван Ильич ҳеч шубҳасиз биладикки, буларнинг бари хўжакўрсинга, алдов, бирок дўхтир тиззалаб, энгашганча қулоғини гоҳ юқорига, гоҳ пастга тутиб, маънодор киёфада унинг устида турли тана машқларини ижро этаркан, Иван Ильич худди бир пайтлар адвокатларнинг нима учун ёлғон гапирётганини билса-да, мафтун бўлиб тинглагандек дўхтирнинг жонхалак ҳаракатларига маҳлиё бўлиб қолади.

Дўхтир диванга чўккалаб, яна нимадир дукиллатиб турганида, Прасковья Фёдоровнанинг шохи кўйлаги шитирлади ва дўхтирнинг келганини бил-

дирмагани учун Пётрга танбех бергани эшитилди.

Аёл ичкарига кирди, эрини ўиди ва бирдан аллақачон уйқудан тургани, фақат англашилмовчилик туфайли дўхтирининг келганини пайкамай қолганини исботлашга тушиб кетди.

Иван Ильич унга сук билан қаради, бошдан-охир кўз югуртириб чиқаркан, унинг ошпок, дўмбок, тоза қўлларига, бўйнига, овозидаги жараишга ва кўзида ҳаёт уфуриб турган шуълага ҳасадн келиб кетди. У қалбининг бутун қуввати билан хотинидан нафратланар, хотини тегинганида унга нисбатан кўнглида тўлиб-тошган нафратдан эзиларди.

Аёлининг эрига ва унинг дардига муносабати одатдагидек эди. Худди дўхтир беморларга нисбатан маълум муносабат тарзини жорий қилган ва шундан воз кечолмаганидек, аёл ҳам бир қолиндаги гапларни ўрганиб олганди – эри айтилган тавсияларга амал қилмайди, ҳаммасига ўзи айбдор ва бу ҳам етмагандай тинмай таъна қилади. Прасковья Фёдоровна эрига шундан бошқача муомалани лойиқ кўрмасди.

– Кўрмайсизми, ҳеч қулоқ солмайди! Дориларни вақтида ичмайди. Боз устига, доим оёғини тенага кўтариб ётади, бу, эҳтимол, унга зарардир.

Аёл унинг Герасимни оёғини тутиб туришга қандай мажбур қилишини эринмай ҳикоя қилади.

Дўхтир ёйилиб, беозор кулади: «Нима хам килардик, афсуски, бу беморлар шунақа ахлоқона нарсаларни ўйлаб топишади, чиндан бошқа илож йўқ; уларни тушуinsa бўлади».

Кўрик тугагач, дўхтир соатга қаради, шу пайт Прасковья Фёдоровна Иван Ильичга маълум қилдики, эри рози бўлсаям, бўлмасаям у таниқли дўхтирни таклиф қилган ва улар Михаил Данилович (одатдаги дўхтирни шундай аташарди) билан биргаликда беморни кўрадилар, маслаҳатлашадилар.

– Сен эътироз билдирма, илтимос. Бунини мен ўзим учун қиянман, – деди бека ҳамма нарсани эри учун қилаётгани ва шу бонс хам Иван Ильич унинг хоҳишига қарши бормаслигини истехзоли охангда таъкидлаб. Бемор сукут сақлади, нешанаси тиришди. Шу билан атрофинини мунофиқлик бутунлай ўраб олганини, бундай муҳитда бирор нарсани тушунишда чалкашиб кетиш мумкинлигини хис этди.

Хотини унга нима раво кўраётган бўлса, барини ўзи учун қилар ва Иван Ильичга ўзи учун қилаётганини ақлга сиғмайдиган холдек таъкидлаб, гапининг тескарисини тушунишга ундарди.

Ҳақиқатан, соат ўн икки яримда таниқли дўхтир келди. Яна шу жойда ва бошқа хонада эшитишлар, буйрак ҳамда кўричак хақида батафсил суҳбатлар бош-

таниб кетди ва ҳаёт-мамот масаласи бир
қанда қолиб, савол-жавобларда бўйрак ва
кўричак масаласи атрофлича муҳокама
қилинди, бу аъзолар билан арзумаган
ўзгариш бўлиб ўтган, мана, энди Михаил
Данилович билан таниқли зот ишга кири-
шадилар ва ҳаммаси жойинга тушади.

Таниқли дўхтир жиддий, лекин умид
уйғотадиган киёфада хайрлашди. Иван
Ильичнинг кўзида кўрқув учқунини ва илинж
шуъласини порлаб, тузалишга қанчалик ка-
фолат борлиги ҳақида берган илмоқли са-
волига у, кафолат йўғ-у, имконият бор,
деб жавоб қайтарди. Дўхтирнинг кузатаётган
Иван Ильичнинг нигоҳини шуишчалар ҳамгин
эдики, буни кўриб, таниқли дўхтирнинг
хизмат ҳақини бериш учун кабинетдан
чикиб кетаётган Прасковья Фёдоровна
йиғлаб юборди.

Умидбахш сўзлар айтган дўхтир ба-
ғишлаган кайфият узок чўзилмади. Яна
ўша хона, ўша суратлар, пардалар,
гулқоғозлар, шиша идишчалар ва ўзининг
оғриётган, жафо чекаётган вужуди. Иван
Ильич ихрай бошлади; унинг томирига
дори юбордилар ва у сархушликда барини
эсидан чиқарди.

Кўзини очганда қоронғи туша бош-
лаганди; беморга таом олиб келишди.
Шўрвани зўриқиб ичди; яна ўша хол, яна
тун кириб келди.

Овқатдан кейин соат еттиларда унинг
хонасига иосон кийинган, дўнпайган, тарап

тортилган кўкраклар, юзида атир-уна изи билан Прасковья Фёдоровна кирди. У эрталаб театрға боришаётганини эслатганди. Сара Бернар¹ ташириф буюрган ва уларнинг ложага читалари бўлиб, чиита олишини Иван Ильичнинг ўзи мажбурлаганди. Иван Ильич буни эсидан чиқарганди, хотинининг хашами унинг гафини келтирди. Газаби кўзиганини яширди-ю, ўзи ложадан жой олиб, театрға боришни, бу болалар учун тарбиявий эстетик завқ бағишлашини каттиқ тайинлаганини эслади.

Прасковья Фёдоровна ўзидан кўнгли тўқ киёфада, лекин айбдордек бироз кимтиниб ўтирди, гўё сўрашга мажбурдек, хеч янгилик бўлмаганини билса-да, эрининг соғлиғини суриштирди ва ўзига керак гапини айта бошлади: унинг боришга хохиши йўқроқ, бироқ ложа аялақачон олинган ва Элен, кизи билан Петришев (суд терговчиси, кизининг каллиғи) боранди, уларни ёлғиз жўнатиш поқулай. Аслида унга эрига караб ўтириш ёқадди. Фақат усиз дўхтирининг тавсияларини бажарса бўлган.

– Ха, Фёдор Петрович (*куёв*) кирмоқчи эди. Мумкинми? Лиза ҳам.

– Майли, киришсин.

Ясанган, ярим яланғоч, ёш вужудини кўз-кўз қилиб кизи кирди. Солланиб қадам босадиган, соғлом, табиики, севгидан маст, бахтига соя ташловчи касаллик, оғрик ёки

¹ *Сара Бернар* (1844–1923) – француз актрисаси.

..лимдан газабланадиган позикниҳол бу
нимқиз отасига фақат азоб беради.

Фрак кийиб олган, йўғон, бақувват бўйиш
чаҳкам қисилган оқ ёқада, кўкраги кенг,
қучли сонлари узун қора шимда лорсилла-
ган, бир қўли таранг тортилган қўлқонда,
тавозе-ла Фёдор Петрович ҳам кирди.

Уларнинг изидан янги мундирча кий-
ган, қўлқонда, кўзининг ости кўқарган,
(бунинг маъносини Иван Ильич тушунар-
ди) бечорагина гимназиячи ҳам сездир-
майгина бош суқди.

Ўғлига Иван Ильичнинг ҳамиша раҳми
келарди. Унинг олазарак, оғриқли шгоҳи
донм ваҳимали эди. Иван Ильичнинг би-
лишича, Герасимдан ташқари фақат Вася
отасини тушунар ва кадрига етарди.

Хамма ўтирди, яна беморнинг саломат-
лигини сурштирдилар. Суқунат чўқди.
Лиза онасидан дурбинни сўради. Она ва
қиз ўртасида матоҳни қим қаерга қўйгани
юзасидан можаро чиқди. Жуда ёқимсиз
ҳолат.

Фёдор Петрович Иван Ильичдан Сара
Бернарни кўрган-кўрмаганини сўради.
Иван Ильич бошида ўзидан нимани сўра-
ганларини тушунмади, кейин эса шундай
деди:

- Йўқ, сиз аллақачон кўрдингизми?
- Ҳа, «Адриенна Лекуврёр»¹да.

¹ «Адриенна Лекуврёр» - француз актрисаси
Адриенна Лекуврёр (1692-1730) ҳаёти ва фаолияти-
га бағишланган пьеса.

Прасковья Фёдоровна актрисанинг бир фазилатлиги мактади. Қизи эътироз билдирди. Унинг роллари канчалик нафосатли ва ҳаётний эканлиги хақидаги доим бир хилда такрорланадиган суҳбат бошланиб кетди.

Суҳбат асносида Фёдор Петрович Иван Ильичга назар солди-да, жим бўлиб қолди. Бошқалар ҳам қарадилар ва жимиб қолдилар. Иван Ильич ялтираган кўзлари билан қаршисига тикилар, шубҳасиз, улардан жаҳлланарди. Бу ҳолатни изга солиш лозим эди, бироқ буни тузатиб бўлмасди. Ўртага чўккап огир сукунатни бузиш лозим. Ҳеч ким бунга журъат этолмасди, бирданига ёлфон фош бўлиб қоладигандек, бари ошкор бўладигандек ҳамма ваҳимага тушди. Биринчи бўлиб Лиза журъат қилиб, сукунатни бузди. Қиз ҳамманинг қўнглидаганини яширмоқчи бўлди-ю, аммо сездириб қўйди.

— Айтганча, кетар вақт ҳам бўлди, — деди у бир вақтлар отаси совға қилган соатига қараб ва уларнинг иккисигагина маълум бўлган бир нарса хақида сездириброк йиғитга боқиб қолди-да, қўйлагини шитирлатганча ўрнидан турди.

Ҳамма ўрнидан қўзғалди ва хайрлашиб чиқиб кетишди.

Улар кетгач, Иван Ильичга кайфияти кўтарилгандек туюлди: мунофиқлик йўқолди, ўшалар билан кетди, аммо

оғрик колди. Яна ўша на оғир, на енгил оғрик ва ўша кўрқув. Ҳаммаси бирдек ёқимсиз.

Яна дақиқа изидан дақиқа, соат кетидан соат ўта бошлади, ҳаммаси ўша-ўша, охири йўқ, бари муқаррар, даҳшатли яқун сари боряпти.

– Ҳа, Герасимни юборинглар, – деб жавоб берди Иван Ильич Пётрининг саволига.

9

Хотини тун ярмидан оққанда кайтди. У оёқ учида юриб кирди, бироқ буни Иван Ильич эшитди: кўзини очди ва яна шошиб юмиб олди. Аёл Герасимни жўнатиб юбориб, эри билан ўзи ўтирмоқчи бўлди. Эр кўзини очди ва:

- Йўқ, кет, – деди.
- Жуда қийналясанми?
- Нима фарқи бор.
- Афюн ичсанг-чи?

У рози бўлди ва ичди. Аёл кетди.

Соат учларгача ярим беҳуш ҳолатда азоб тортди. У ўзини аллақандай тор қора халтага мажбурлаб тикишаётгандек сезар, лекин сира бунинг уддасидан чиқишолмасди. Бу ёқимсиз ҳаракат уни зор қақшатиб рўй бераётганди. Бундан ўзи гоҳ кўрқар, гоҳ ичкарига кирмоқчи, оғрикни тўхтатишга ёрдамлашмоқчи бўларди. Илкис ағдарилиб, қулаб тушгандек бўлди ва кўзини очди. Ҳар доимгидек

оёк учида тинч ва осуда мудраб Герасим ўтирибди. У эса озиб кетган, найпоқ кийдирилган оёғини хизматкорининг елкасига қўйиб ётибди; ўша қалпоқли шам, ўша тиним билмас оғрик.

- Боравер, Герасим, – ичирлади у.
- Қўяверинг, ўтирибман-да.
- Йўк, боравер.

У оёғини тушириб бир қўлига ёнбошлаб ётди ва ўзига раҳми келиб кетди. Герасим қўшини хонага чиқишини сабр билан кутди ва ортиқ чидаёлмай, ёш боладек хўнграб йиғлаб юборди. У ўзининг чорасизлиги, бедаво ёлғизлиги, одамларнинг шафқатсизлиги, Худонинг раҳми келмаётгани, шафқат қилмаётгани учун йиғлади.

«Нечун мени бу қўйга солдинг? Нега мени бу жойга олиб келдинг? Нима учун, нима учун мени бунча қийнайсан?..»

У жавоб кутмай, жавоб йўқлиги, жавоб бўлиши мумкин эмаслиги учун йиғлашда давом этди. Оғрик яна хуруж қилди, бироқ у кимирламади, ҳеч кимни чақирмади. Ўзича шундай деди: «Майли, яна уравер! Аммо нима учун? Мен сенга нима қилдим, нега?»

Кейин жимиб қолди, йиғлашини ҳам, нафас олишини ҳам тўхтатди ва бутун диққат-эътиборини бир нуқтага жамлади: гўё шовқинли овозларга эмас, қалб овозига, ботинида қўзғалган фикрларга қулоқ тутмоқчи бўлди.

– Сенга нима керак? – дастлабки эшитган саволни сўзлар билан шундай ифодаласа бўларди. – Сенга нима керак? Нима хоҳлайсан? – ўзинча такрорларди у. – Нима?

– Қийналмасликни. Яшашни, – жавоб берди яна ўзи.

У бор вужуди билан диққатини қайта жамлади, ҳатто оғрик сезилмай қолди.

– Яшашни? Қандай яшашни? – сўради ичкаридан қалб овози.

– Ҳа, яшашни, олдин қандай бўлса, шундай: яхши, кўнгилли яшашни.

– Сен олдин яхши ва кўнгилли яшаганмисан? – сўради овоз.

У ҳаётининг энг гўзал лаҳзаларини эслашга тиришди. Аммо – ғалати манзара – кўнгилли ҳаётининг ўша гўзал лаҳзалари энди олдингидек охаираболди эмасди. Болаликнинг илк таассуротларигина бундан мустасно. Ўша манзилда, болаликда, ҳақиқатан, агар қайта яшаш насиб этса, орзу қиладиган ёқимли нарсалар бор эди. Бироқ кунларни бошидан кечирган одам энди йўқ: улар бошқа биров ҳақидаги хотиралардек бўлиб қолди.

Бугунги кунларга етаклаган ўтмиш воқеалари ҳақида ўйлаганда таассуротлари хиралашиб, унинг учун, Иван Ильич учун қувонч бўлиб туюлган туйғулар кўзида эриб, ажабтовур, аллақандай ярамас тусга кириб борди.

Болаликдан узоқлашиб, шу кунларига яқинлашган сари шодликлар арзи-

мас ва шубхали туюла бошлади. Бу ҳуқуқшуносликдаги таҳсилдан бошланди. Хар ҳолда, у жойда чинакам ҳаёт бор эди: хурсандчилик, дўстлар, умид бор эди. Лекин юқори синфларга ўрлай бошлагач, бундай ёқимли лаҳзалар камайиб борди. Кейин губернатор ҳузуридаги дастлабки хизмат асносида ҳам ёқимли лаҳзалар бўлганди: бу хотинига бўлган мухаббатининг хотиралари эди. Кейин ҳаммаси чалкашиб кетди, онлар камайиб, яхши дамлар борган сари озаяверди.

Туйқус уйланиш... ва кўнгил қолишлар, хотинининг оғзидаги хид, хиссиётлар, ён беришлар! Бу жон олувчи хизмат, бу пул топиш йўлида куйиб-пишишлар, шу зайлда бир, икки, ўн, йигирма йиллар ўтди – бори шу. Ҳаммаси жонсиз, ўлик. *Ўзимни гўё ташвишлардан юқорида юргандек ҳис этиб, аслида гам-ташвишнинг тагида умримни ўтказган эканман. Шундай бўлган экан. Кўпчиликнинг наздида, мансаб-мартабда балаид бўлганман, лекин ҳаёт қуйидан, настдан ўшиб кетган экан. Мана, оқибати, ўлимга тайёрланавер!*

Хўш, бу нима ўзи? Нега? Бўлиши мумкин эмас. Ҳаёт шундай маънисиз, ярамас бўлиши мумкин эмас. Агар у шу тарзда ярамас ва маънисиз бўлса, нима учун ўлиш, қийналиб ўлиш лозим? Нимадир жойига тушмаган.

«Балки мен рисоладагидек яшамагандирман?» – Иван Ильичнинг миясига

иттифоко шу фикр келди. «Нега, ахир хаммасини талаб килинганича, керагича бажардим-ку?!» – у ўзича шундай таскини излади, шу дамда хаёт ва ўлим жумбоғининг ягона ечимини хам ўзидан узоқлаштирди.

«Энди нима хохлайсан? Яшашними? Қандай яшашни? Яшаш, худди судда яшагандек, суд амалдори эълон қилади: «Суд келяпти!..» Суд келяпти, суд келяпти, – такрорлади у ичида. – Мана, у, суд. Ахир мен айбдор эмасман-ку! – ғазаб билан кичқирди у. – Нима учун?»

У йиғлашдан тўхтади ва юзини девор томон ўгириб, фақат бир нарса хақида ўйлай бошлади: бунча кийноқларга сабаб нима?

Лекин қанча ўйламасин, саволига жавоб тополмади. Энди хаёлига тез-тез шу фикр келарди: нима рўйи бераётган бўлса, хаммаси нотўғри яшаганидан; аммо Иван Ильич дархол хаётининг мутлақо тўғрилигини эсга олиб, ёкимсиз ўйини нари хайдади.

10

Яна икки хафта ўтди. Иван Ильич энди дивандан турмасди. Тўшакда ётишни хохламай, диванга ўрнашиб олди. Деярли хамма вақт юзини деворга ўгириб ётганча, нуқул битта ечими йўқ азобдан қийналар, битта жавоби йўқ савол усти-

да бутун вужуди билан бош қотирарди. Бу нима? Нахотки рост бўлса бу ўлим дегани? Ички овоз жавоб берарди: ха, рост. Бу кийноқларга сабаб нима? Ўша овоз жавоб берарди: шунчаки, сабаби йўқ. Шундан бошқа ҳеч нарса рўй бермасди.

Дардга йўликиб, илк марта дўхтирга учраганидан бери Иван Ильич тез-тез ўрни алмашиб турувчи икки карама-қарши кайфият таъсирида яшарди: бир томондан, тушунарсиз, кўрқинчли ўлимнинг ваҳимаси ва қутилиши, бу ёқда ўз вужуди фаолиятини қузатишдек умидбахш қизиқиш. Кўз олдида баъзан ўз вазифасини бажармаётган биргина бўйрак ва кўричак, баъзан эса ҳеч қачон қутулиб бўлмайдиган тушунарсиз ўлим шарпаси турарди.

Бу икки кайфият касалликнинг бошланишида бир-бири билан алмашиб турарди; дард узок давом этгач эса бўйракнинг тузалиши ҳақидаги умид шубҳали ва хаёлий туюла бошлади ва қутилаётган ўлим таҳдиди қучайди.

Иван Ильич ўзича бундан уч ой олдинги ҳолатини эслашга, уни ҳозирги вазият билан қиёштиришга уриниб кўрди; барча умидлари чилнарчин бўлиши учун тоғнинг тагига энгандек ҳалокат сари бир текис кетган экан.

Кейинги найтларда бу ёлғизликда – диван суюнчилигига юзини босиб ётиб, ўзи ҳис этган ёлғизликда, қўнлаб танишлар, оила-лар бўлган тумонат шаҳардаги ёлғизликда,

на денгиз тубида, на ер юзида тенги йўк мутлақ ёғизликда – кейинги найтлардаги ана шундай танҳоликда фақат ўтмиш хотираларини тиклаб яшай бошладди. Унинг кечмиши ҳақидаги манзаралар навбати билан намоён бўлаверди. Яқин лаҳзаларнинг таассуротлари тобора узоклашиб борар ва охири болаликда тўхтарди. Иван Ильич ўзига олхўри мураббосидан ейинини таклиф қилганлари ҳақида ўйласа, болаликдаги бурушган, хом фарағ олхўрисининг ўзига хос таъми, оғзи тўла сўлак билан уни дапагигача кемираётганлари эсига тушиб кетар, шу хотиралар қаторида бошқалари ҳам уйғонарди: эпагаси, акаси, ўйинчоқлари... «Булар ҳақида ўйлаш шарт эмас, жуда оғрикли», – дерди Иван Ильич ўзига ва айни дамга қайтарди. Диван сўянчиғидаги тугма ва сахтиён теридаги излар. «Тери қиммат, лекин сифатсиз; шундан ҳам жанжал чиққанди. Биз отамизнинг сумкасини йиртиб қўйганимизда бошқа тери эди, жанжал ҳам бошқача, кейини жазоланганди, онам эса бизларга бўғирсок берувди». Яна хаёл болаликка кўчар ва яна Иван Ильичга ёқимсиз туюлиб, буларни нари хайдаб, бошқа нарсалар ҳақида ўйлашга уринарди.

Яна ўша хол, бу хотираларни эслаш жараёнида бошқа хотиралар ҳам хаёлни эгалларди: касаллиги қандай зўрайди ва қандай оғирлашиб борди? Ўтмиш ҳақида ўйлар қанча узокқа кетса, хаёт таъми шун-

ча кучаярди. Бурунги хаётда эзгулик кўп эди, хаётнинг ўзи ҳам, унинг кадри ҳам балеанд эди. Кейин ҳамма ўйлари коришиб кетди. «Қийноқ қанча зўрайса, хаёт ҳам шунча ёмон ўтади», – ўйлади у. Ортада, хаётнинг бошланишида факат битта ёруғ нуқта, кейин эса ҳаммаси қон-қора, ҳаммаси шувиллаб ўтади. Тобора шитоб-ла настга қулаётган тош қўз олдига келди-ю, қалби ўртанди. Азоби ортиб бораётган хаёт интихога, даҳшатли қабоҳат сари елдек учиб борарди. «Мен учянман...» У титради, кимирлади, қаршилиқ қилмокчи бўлди; бироқ қарши туриш мумкин эмаслигини англаб етди ва яна рўпарасида турган, карамаса бўлмайдиган борликка тикилишдан чарчаб, қўз қирини диванининг суюнчиғига қадади ва қута бошлади, ўша қўрқинчли қулаш, силкиниш ва вайрон бўлишни қута бошлади. «Қарши туриш мумкин эмас, – деди ўзига. – Ҳеч бўлмаса, нима учун мумкин эмаслигини тушуниш керак. Бу ҳам мумкин эмас. Агар мен рисоладагидай яшамаганимни тан олсам, тушунса бўлади-ку. Лекин буни энди тан олишнинг сира иложи йўқ», – деди ўзича хаётининг бутуи қонунийлиги, тўғрилиги, маъқуллигини хотирлаб. «Бунга йўл қўйиб бўлмайди, – деди у биров кўриб, алданиб қоладигандек лабларини қимтиб илжайганча. – Изох йўқ! Қийноқ, ўлим... Нима учун?»

Шу алпозда яна икки хафта ўтди. Бу вақт ичида Иван Ильич ва хотини кўндан кутган воқеа содир бўлди: Петришев урфодат бўйича ниятини билдирди. Бу кечки пайт рўй берди. Эртаси куни Прасковья Фёдоровна Фёдор Петровичнинг таклифини эрига қандай маълум қилишни обдан ўйлаганча унинг хузурига кирди, бироқ шу кеча Иван Ильичнинг ахvoli рухияти жуда ёмонлашди. Прасковья Фёдоровна эрини ўша диванда, фақат бошка холатда учратди. У чалқанча ётар, иккилар ва қотиб қолган нигоҳини тўғрига қадаб турарди.

Аёл дорилардан ган бошлаганда бемор нигоҳини унга қаратди. Прасковья Фёдоровна гапини тугатишга улгурмади: бу нигоҳда туганмас ғазаб акс этиб турарди.

– Исо ҳаққи, тинчгина жон таслим қилишимга изн бер, – деди Иван Ильич.

Аёл чиқиб кетмоқчи эди, шу чоғ қизи кирди-да, хол-аҳвол сўрашга тутинди. Иван Ильич қизига ҳам хотинига бокқан нигоҳ билан тикилди, соғлиғи хақидаги саволга қуруқкина жавоб бериб, яқинда хаммалари ундан қутулишини билдирди. Иккаласи ҳам жимиб қолишди, бироқ ўтирган бўлиб, сўнг зумда чиқиб кетишди.

– Бизнинг айбимиз нима? – деди Лиза онасига. – Худди биз уни касал қилгандек.

Тўғри, унга раҳмин келади, лекин нега бизни кийнайдн?

Одатдаги вақтда дўхтир келди. Иван Ильич кахрли нигоҳини ундан узмай, киска-киска «ха, йўк» деб жавоб кайтарди ва охирида қўшимча қилди:

– Хеч қандай ёрдам беролмаслигини биласиз-ку, шундай экан, мени тинч қўйинг.

– Оғриқни енгиллаштиришимиз мумкин.

– Буни ҳам эплотмайсиз; тинч қўйинг дедим-ку сизга!

Дўхтир меҳмонхонага чиқди ва Прасковья Фёдоровнага маълум қилдики, ахвол жуда ёмон, факат битта йўли бор – афюн, у қўзғалаётган мислсиз оғриқни босади.

Дўхтир унинг жисмоний оғриғи кучли, деб тўғри айтди; бироқ унинг жисмоний оғриғидан рухий кийноғи кучлироқ эдики, хаммасидан ҳам кўпроқ шу азоб берарди.

Иван Ильичнинг рухий азобланиши шундан иборат эдики, кеча мудраб ўтирган Герасимнинг беғубор, дўмбиллаган юзига тикилиб туриб, мясига бир фикр келди: *ростдан ҳам бутуни ҳаётим, онгли ҳаётим «ҳалигидай» ўтган бўлса-я?*

Унинг мясига авваллари мутлако имконсиздек туюлган шубха оралади: у яшаб ўтган ҳаёт ўзи рисоладагидай деб ўйлаган даражадан бошқача кечган кўринади. Мясига шундай савол келди: ўзидан юкоридаги одамлар томондан маъқул

нисобланган мавжуд ҳолатларга қарши кучан борасидаги бироз кўзга ташланган нишанлари, дарҳол ҳаёлидан ҳайдаган ўша нишанларгина чин, бошқа ҳаммаси рўё бўлган «са-чи? Унинг хизмати, ҳаёт тарзи, оила-и, жамоаси ва манфаатлари – бари сохта бўлиши мумкин эди. У ўтмишнинг химоя қилишга уринди-ю, ногоҳ ўзи муҳофаза қилаётган борлиқ қаршисида ожизлигини сизди. Химоя қилинадиган ҳеч нарса йўқ.

«Агар шундай бўлса, – деди у ўзинча, – мен ўзимга берилган барча нарсани вайрон қилдим ва улар энди қайта тикланмайди деган тушунча билан дунёни тарк этаётган бўлсам, буёғи қандок кечади?» Иван Ильич чалқанча ётиб олди ва бутун ҳаётини янгидан тафтиш қила бошлади. Эрталаб малайини, кейин хотинини, сўнг қизини, охирида дўхтирини кўрганда, уларнинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзи тунда аён бўлган маънум ҳақиқатни тасдиқлади. Уларнинг қиёфасида Иван Ильич ўзини, яшаш тарзини илғади ҳамда буларнинг ҳаммаси ҳаёт ва ўлимни беркитиб турувчи дахшатли, улкан ёлғон эканини аниқ кўрди. Бу туйғу кучайиб, жисмоний кийноқларини ўн барабар оширди. У хирллаб, кийимларини йиртиб ирғита бошлади. Нафаси қисилиб бораётгандек, кийимлари бўғаётгандек туюлди.

Унга кўн миқдорда афюн бердилар, у гум-гурс ўчди; аммо чошгоҳга бориб хурж яна қайталанди. Иван Ильич ҳамма-

ни атрофидан қувиб солди ва у жойдан-бу жойга иргий бошлади.

Хотини кириб ялинди:

– Jean, азизим, мен учун рози бўл (*мен учун?*). Бу зарар қилмайди, фойдаси кўпроқ тегади. Нима кншти, ҳеч нарса эмас. Соғлом одамлар ҳам тез-тез...

Иван Ильич кўзларини катта очди.

– Нима? Тавба-тазарру келтириш? Нима учун? Керак эмас. Ха, лекин...

Аёл ийнелаб юборди.

– Хўпми, азизим? Мен ўзимизниқини чакиртираман, у жуда беозор.

– Ажойиб, жуда соз, – ғудранди Иван Ильич.

Рухоний келиб, унинг учун илоҳий каломлардан ўқиғач, юмшади, ўзининг шубҳаларидан қутулиб, енгил тортгандек бўлди ва бу тажангликдан сўнг унда оний умид уйғонди. Тағин кўричак ва уни даволаш хақида ўйлай кетди ва кўзида ёш билан тазарру қилди.

Ибодатдан кейин уни ётқизиб қўйганларида, бир дақиқа енгил тортди ва яна дилида яшашга умид уйғонди. У таклиф қилинган жарроҳлик амалиёти юзасидан фикр юритди. «Яшашни, яшашни хоҳлайман», – ўзига ўзи зорланди. Хол сўрагани хотини кирди; одатдаги гапларни айтди ва охирида қўшимча қилди:

– Ахволнинг анча тузук-а, шундай эмасми?

У хотинига киё бокмай «ха» деб қўя қолди.

Хотинининг кийими, туриши, юз ифодаси, овози – бари унга бир нарсани айтарди: «Хаммаси ёлғон. Сен яшаган ва яшаётган ҳаёт ёлғон, ўзингдан ҳаёт ва ўлмин пана қилишдан иборат». У шунини ўйларкан, хотинга нафрати қўзиди ва нафрат билан бирга жон олувчи жисмоний оғриқ ҳамда руҳиятида чорасизлик, яқинлашиб келаётган интиҳо ҳаёли гавдаланди. Янгидан нимадир рўй берди: бураб, чатнаб оғриш, нафас сиқиши...

У «ха» деганда юзи қўрқинчли буришиб кетди. «Ха» дея туриб, хотинининг афтига тик қаради-ю, заифлигига ярашмаган чаккон ҳаракат билан юзтубан ағнаб бақириб юборди:

– Кетинглар, кетинглар, мени тинч қўйинглар!

12

Шу дақиқадан бошлаб уч кун давом этган, даҳшатли, икки эшик ортидан ҳам ваҳимаси тешиб юборадиган чинқирик бошланди. Хотинга жавоб қайтарган ўша дақиқада у махв бўлганини тушунганди, энди қайтиш йўқ, қазо яқин, ҳаммаси туғган, ҳаммасининг ёлғонлиги ҳақидаги шубҳа эса шубҳалигича қолган.

– У! У-у! У! – кичкирарди Иван Ильич турли оҳангларда. Кейин яна кичкира бошларди: «Истамайман!» – ва шу тарзда «у» товушини тутиб кичкираверарди.

Унинг учун вақт ўлчови тугаган шу уч кунда жонини охиригача сўриб олган, кўзга кўринмас кора халта ичида тиширчилади. У худди жаллоднинг кўлидан юлкиниб чиқмоқчи бўлган ўлимга маҳқум этилган махбусдек чирпанарди; хар дақиқада жон-жаҳди билан курашмасин, уни даҳшатга солган ўша машъум палла яқинлашаётганини сезиб турарди. У бутун азоб кора халтага тобора сўрилиб боришда эканини хис қилар, аммо бундан қутулиш чораси йўқ эди. Қутулишга эса хаёти яхши ўтгани хақидаги иқрори халакит берарди. Хаётини оқлашга бўлган интилиш уни занжир каби чирмаб олганди ва олга юришга қўймасди.

Иттифоко, қандайдир куч унинг кўкрагига, бикинига урилгандек бўлди, нафаси баттар қисилди, у аллақандай жарлик тубига қулаб тушди ва ўша ёқдан аллақандай шуъла кўринди. У билан темирйўл вагондаги бир ҳолат рўй бераётганди: олдинга кетяман деб ўйлайсан-у, аслида орқага кетаётган бўласан ва бирданнига асл йўналишини билиб қоласан.

– Ҳа, бари нотўғри бўлди, – деди ўзича, – ҳечқисси йўқ. Аслида «тўғри»си қанақа бўларкин? – деб ўзидан сўради ва бирданнига жиниб қолди.

Бу учинчи куннинг охирида, жони узлишидан бир соат олдинги ҳолат эди. Айнан шу паллада гимназиячи астагина отасининг ҳузурига писиб кирган ва

унга яқин борганди. Жон берувчи тинмай бақирар ва қўлини силқирди. Қўл гимназиячининг бошига тегиб кетди. Гимназиячи қўлини ушлаб олди, унга лабларини босди ва йиғлаб юборди.

Айни шу пайтда Иван Ильич жарликка қулаб, шуълага қўзи тушган ва хаёти потўғри кечганини, лекин уни хали ҳам тўғрилаш мумкинлигини ўйлаганди. У ўзидан: «Тўғри хаёт қанақа бўларкин?» деб сўради ва букчайганча жимиб қолди. Шунда у қўлини кимдир ўйнаётганини сездди. Қўзини очиб, ўғлига разм солди. Болага раҳми келди. Хотини унга яқинлашди. Аёлига тикилди. Аёли анграйиб, бурни ва бўйинига оққан кўзёшларини артмай, аламзада назар билан унга қараб қолди. Иван Ильичнинг хотинига раҳми келди.

«Ха, мен уларни кийнаяман, – ўйлади у. – Уларга оғир, бироқ мен ўлсам, уларга яхши бўлади». У шу сўзларни айтмоқчи бўлди, аммо гапиришга мадори етмади. «Ганиришда нима фойда, амалга ошириш керак», – ўйлади у. Кейин нигоҳи билан хотинига ўғлини кўрсатди ва тилга кирди: – Ошкет... афсус... сен ҳам... – У «кечир» демокчи эди, «кеч» дея олди, холос, хатони тўғрилашга мажол и етмади, кимга керак бўлса, ўзи тўғрилаб олади, дегандек қўл силтади.

Шу пайт Иван Ильични кийнаб, нчидан чиқмаётган азоб икки томондан, ўн томондан, ҳамма томондан отилиб чиқа

бошлади. Уларга шафқат қилиш лозим, шундай қилиш керакки, улар азоб чекишмасин. Бу қийноқлардан ўзини ва уларни халос этиш лозим. «Қандай яхши ва қанчалик олдиғи, – ўйлади у. – Оғрикчи? – сўради ўзида. – У каерга кетди, каердасан, хой, оғрик?»

У қулок тутта бошлади.

«Ха, мана у. Нима бўпти, майли, оғрийверсин».

«Ўлим-чи? У каерда?»

У ўзининг қадрдои бўлиб қолган ўлим кўрқувини излади-ю, аммо-лекин тополмади. У каерда? Қанака ўлим? Хеч қандай кўрқув йўқ, негаки ўлимнинг ўзи йўқ эди.

Ўлим ўрнида шуъла бор эди.

– Шунака бўларкан-да! – қутилмаганда овоз чиқариб гапирди у. – Қандай яхши!

Унинг учун ҳаммаси бир дақиқада рўй берди ва бу дақиқанинг мохияти ўзгармай қолди. Тенасида турганлар учун эса унинг ўлим талвасаси яна икки соат давом этди. Иван Ильичнинг қўксига нимадир фариллади; шарти кетиб, парти қолган гавдаси қалтиради. Кейин фариллаш ва хиркираш камайиб борди.

– Тамом! – деди кимдир боши устида.

Бу сўзни у эшитди ва кўнглидан қуйидагиларни ўтказди: «Ўлим тамом бўлди, энди у йўқ».

У ичига хаво ютди, ютганини нафасининг ярмида тўхтатди, узанди ва омонатини тошширди. *Бечора...*

Сергий ота

1

Петербургда киркинчи йилларда кишини дол колдирадиган бир воқеа рўй берганди: князь, хамма император Николай I ҳузурида флигель-адъютантликка ва юқори мансабга эришишини башорат қилган, зирхиўш аскарлар, яъни кирасир¹ полкнинг лейб-эскадрон командири, келишган барно йигит император хошимнинг мархаматига сазовор бўлган ҳусида тенгсиз наричехра қиз билан шикох тўйига бир ой қолганда истеъфога чиқди, келин билан муносабатларини узди, чоғроқ мулкини синглисига қолдирди ва роҳиб бўлиш ниятида монастирға йўл олди. Воқеа унинг ички сабабларини билмаганлар учун қутилмаган ва мавҳум бўлиб қолди; князь Стенаи Касатскийнинг бундай қарорга келиши барчани дол қолдирди, ўзи учун эса бошқача йўл тутиб бўлмайдиган сўнги чора эди.

Отаси – истеъфодаги гвардия полковнинг оламдан ўтганда Стенаи Касатский ўн икки яшар ўсмир эди. Ўшанда онаси

¹ *Кирасирлар* – (асл маънода – совутдор сипоҳлар) XVII асрда Европанинг қўнлаб мамлакатларида пайдо бўлган совутли оғир кавалерия тури.

ўғлини бағридан қўйиб юбориши қанчалик кийин бўлмасин, ўзи вафот этган тақдирда фарзандини уйда ушлаб турмай, корпусга¹ топшириш ҳақидаги марҳум эрининг ва сиятига қарши боролмади ва уни корпусга юборди. Бева она ўғли қаерда бўлса, ўша ерда янаш ва бегим қушларида мусофирчиликни сездирмай, онла даврасида бўлишини таъминлаш учун кизи Варвара билан Петербургга қўчиб келди.

Боланинг афт-ангоридан зўр қобилиятлиги ва етарлича мағрурлиги шундок кўришиб турарди. Оқибатда, фанларни ўзлаштириш, хусусан, ўзи айрича кизи-кадиган математика, харб машғулотлари ҳамда отда чониш бўйича биринчи деб тан олинди. Дароз бўлишига қарамай, келишган ва чаккон эди. Бундан ташқари, агар феъл-атворида жинзаклиги бўлмаганда, намунали кадет даражасига эришини ҳам мумкин эди. У ичмасди, кишир йўлларга юрмасди ва хаддан ташқари ҳақиқатгўй эди. Бирок тўқис бўлишига бир нарса халақит берарди: ботишидаги ғазаб алаңгаси юзага чиққанда ўзини бошқаролмай қолар, буткул ёвузлашиб кетарди. Бир марта унинг маъданлардан тайёрлаган тўнламини устидан кула бошлаган кадетни деразадан ирғитиб юборишига оз қолган. Бошқа сафар бир кишини сал бўлмаса ўлдириб қўяёзган: котлет тўла лаганны иктисодчига қараб ирғитган; сўзидан тонган, ҳамманинг юз-

¹ Корпус – харбий билим юрти.

кўзича ёлғон гаширган зобитга ташланган, айтишларича, унга мушт туширган. Агар корпус директори ҳаммасини бости бости қилмаганда, иктисодчинини хайдаб чиқармаганда, у оддий аскарлар сафига кўшиб қўйилган бўларди.

Ўн саккиз ёшида зодагонлар гвардия полкига зобит қилиб юборилди. Император Николай Павлович уни корпусдалик пайтидан биларди, алоҳида эътибор берганди, шунинг учун кейин унга полкда флигель-адъютантликни башорат қилишганди. Касатский иззатталаблик учунгина эмас, асосийси, корпусдалик пайтиданок Николай Павловични қалбдан, айнан қалбдан яхши кўрганлиги учун ҳам шундай бўлишини жон-дилдан хоҳларди. Николай Павловичнинг корпусга ҳар бир ташрифи давомида (у тез-тез кадам ранжида қилиб турарди) баланд бўйли, ўмровдор, чиройли мўйловлю кирғий бурунли, текис кузалган чакка соқоли ўзига ярашган ҳарбий либосдаги зот шахдам кадамларда чиқиб келиб, кадетлар билан йўғон овозда саломлашаркан, худди кейинчалик муҳаббат илоҳасига дуч келганда бўлганидек, Касатский севимли кишисига ошиқлик шавқини ҳис этарди. Очиги, Николай Павловичга инсбатан муҳаббат хаяжони севгилисига бўлган ишқидан-да кучлироқ эди ва ўзининг чексиз садоқатини намоён этишини, ўзидаги ниманидир шохга қурбон қилишини хоҳларди. Николай Павлович

ўзи бошқарди. Сергей ота одатдаги жойида турар ва сажда киларди, ўзи хизматда бўлмаган ва хусусан катта черковдаги ибодатлар пайтидаги курашчан ҳолатда эди. Кураш шундан иборат эдики, ташриф буюрганлар, мансабдорлар, айниқса, хонимлар унинг жаҳлини чиқаришганди. У ҳеч кимга назар солишни, уларнинг ярамас қилиқларини: одамларни туртиб, аскар қандай тартиб ўрнатяпти, аёллар роҳибларни, ишчунини, яхши таниш бўлиб қолган хушрўйи роҳибни бир-бирларига қандай кўрсатишяпти, билишни хоҳламасди. У ўзини бўғаётган хаёлларидан қочиб, иконостасдаги шамларнинг шуъласидан, иконалар ва хизматчилардан бошқа нарсаларни кўрмасликка; куйлаётганлар овозини ибодат сўзларидан бошқа нарсани эшитмасликка; аллақачон қалбининг эҳтиёжига айланган ибодат оятларини қайта-қайта эшитавериш ва ботинида такрорлайвериш пайдо бўлган ўз-ўзини унуттиш туйғусидан бошқа ҳисни кечирмасликка интиларди.

У шу ҳолда турди, каерга лозим бўлса, ўша жойга чўқинди, фикр ва ҳиссиётларни тошдек қотирадиган тарзда мулоҳаза юритиб, ботинида курашди. Шу чок либосбардор Никодим ота (у ҳам Сергей отага тақдирнинг катта синови бўлди, Никодим беихтиёр игуменга содиқ ва тарафдорлигини сездириб қўйганди) яқинлашдида, икки карра чуқур таъзим этиб, уни

меҳробда игумен чакираётганини маълум қилди. Сергей ота ридосининг этагидан тортиб тўғрилади, кейингини кийди ва издиҳом орасидан одимлаб кетди.

– Лиза, ўйинга қара, бу ўша, – аёлнинг французча гапиргани эшитилди.

– Қани, қани? У унчалик хушрўй эмас-ку, – жавоб бўлди французчалаб.

У билдики, бу сўзлар ўзи хақида айтиляпти. Бир дақиқа шуурида залолат ғулу қилди, сўнг дарҳол истиффор келтирди: «Бизни залолатдан Ўзинг халос эт, Тангрим!», – бошини эгиб ва нигоҳини ердан олмай, минбар ёнидан юриб ўтди, бу пайтда иконостасга яқинлашиб қолган гўянда маддоҳларни айланиб ўтиб, шимолӣ эшикка кирди. Меҳробга кадам қўйгач, тартиб бўйича, икона қаршида икки бор буқилди, кейин бошини қўтарди ва игумен тарафга қаради, турганлар каторида ялтираб порлаган коматга ўгирилиб қараб ўтирмай, кўз қирини ташлади, холос.

Игумен ибодат кийимида деворга қанишиб, калта, дўмбок қўлларини семиз гавдасига осилган тўнидан чиқариб ва қорини устига чалкаштирганча, тўнининг уқасини силаб, оғзи қулоғида, вензил ва акселбантлари осилиб турган генерал либосидаги кибор харбий билан гаулашиб турарди, уни Сергей одатдаги харбийча назар билан тез кўздан ўтказди. Генерал улар полкнинг собик командири

эди. Шубхасиз, у айни пайтда яхшигина мавкега эга эди, чамаси, Сергей ота буни тезда пайкади, такир бошли игумен ҳам буни биларди чоғи, мамнунлигидан кини-кизил бўғрикқан юзи ялтирарди. Бу Сергей отанинг иззат-нафсига тегиб, жаҳлини чиқарди, бу кайфияти Сергей отага зарур бўлмаса-да, генерал уни эслаб колганида, унинг кўнглини таскин топтириш учун ўзининг собиқ ходимини унга кўрсатиш мақсадида чакирганни игумендан эшитиб, баттар фиғони чиқди ва буни яшириб ўтирмади.

– Сизни фаришта тимсолида кўрганимдан жуда мамнунман, – деди генерал кўлнин узатаркан, – умид қиламанки, сиз кадрдон хизматдошингизни унутмагансиз.

Игуменнинг генералнинг лутфини тасдиқлаётгандек туюлувчи оқ толлалар қуршовидаги кизил ва кулиб турган рухсори, генералнинг димоёдор табассум балкиб турган чехраси, оғзидан анқиб турган вино ва чакка соқолидан уфураётган сигра хиди – буларнинг хаммаси Сергей отанинг зардасини қайнатиб юборди. У игуменга яна бир таъзим қилиб, шундай деди:

– Сизнинг хоҳишингиз мени чорлашга изи бердимми? – У бутун юз-андоми ва туриш-турмуши билан бир сўроқни такрорлаб котиб турарди: нега?

Игумен эса шундай деди:

– Шунчаки, генерал билан юз кўришиш.

– Эътиборингиз учун, мен ўзимни ташвишлардан озод этиш илмижида дунёдан юз ўгирганман, – деди у лаблари титраб, ранги оқарганча. – Нега мени улар билан рўбарў қиласиз? Худонинг даргохида ибодат маҳалида тағин.

Бу зардали ганлар, шубҳасиз, боғлиққа ёкмади.

– Бор, бор, – деди игумен ёнжишиб ва ковок солиб.

Эртасига Сергей ота ўзининг дағаллиги учун игумен ва биродарлардан узр сўради, шу билан бирга, бир тунни ибодат билан ўтказгач, қарор қилдики, бу монастырни тарк этиши ва бу ҳақда қарияга хат ёзиб, яна ўзининг монастырига қайтаришини илтимос қилиши керак. У бир ўзи ташвишларга қарши курашишда қариянинг ёрдамисиз ожизлик қилаётганини, бу юмуш қўлидан келмаётганини очик ёзди. Мағрурлиги орттирган боис ташвишидан нушаймонлигини билдирди.

Кейинги почта билан жавоб келди ва унда қария ҳаммасига сабаб кибр эканини айтганди. Қария ундаги ғазабнинг ўт олиши рухоний кадриятларга Худони таниш учун эмас, балки ўзининг мағрурлиги учун бўйсунганини ва бундай ибодатнинг ҳеч қандай нафи бўлмаслигини баён этганди: «Афсуски, мен шундайман – ҳеч нарсага зарурат сезмайман». Шу туфайли у игуменнинг ҳаракатларига чидай олма-

ган. «Мен ҳаммадан Раббимни излайман, менга эса хайвонни дуч қилади». «Агар сен шуҳрат учун Раббингга сажда қилган бўлсанг, такаббур экансан. Сенда ҳамон дунёвий ғурур ўлмаган. Сен ҳақингда ўйладим, бўтам Сергей, сени дуо қилдим ва Яратган менга сен ҳақингда, мана, қандай хабар берди: бурунгидек яша ва иктидо айла. Айни пайтда маълум бўлдики, овлоқ жойдаги кичкина монастыр – скитда зоҳид Илларион омонатини тонширибди. У ўша жойда ўн саккиз йил яшади. Тамбин игумени мендан ўша жойда яшашни хоҳлайдиган биродарлардан борми, деб сўради. Шу пайтда сенинг хатинг келиб қолди. Сен Тамбин монастыридаги Пансий ота ҳузурига бор, мен ҳам унга хат ёзаман, сен Илларион хужрасини эгаллашни сўра. Билмадим, Илларион ўрнини боса оласанми, йўқми, бироқ сенга ғурурингни жиловлаш учун ёлғизлик лозим. Сени Худо қўлласин».

Сергей қариянинг фикрларига қўшилди, хатни игуменга кўрсатди ва унинг розилиги билан ўз хужрасини ва монастырга тегишли бошқа ашёларини тоншириб, Тамбин биёбонига йўл олди.

Тамбин биёбонида савдогарлардан чиққан биннойидек хўжайин – нозир Сергейни жўнгина ва осойишта кутиб олди ҳамда Илларионнинг хужрасига жойлаштирди, бошида маҳрам бериб, кейин эса ўзининг хоҳишига кўра уни ёлғиз

колдирди. Хужра тоғда қовланган ёрда эди. Унда Илларион яшаган ва шу жойда дафн этилганди. Ёрнинг орқа бўлмасида Илларион қўмилган, юзадаги хонада эса сомон тикилган матрас тўшалган хонхата, курси, иконалар тахланган жавон ва китоблар бор эди. Жавон ташқи эшикка такалиб турарди; тоқчага ҳар кунни бир марта роҳиб монастирдан келтирган овқатни қўйиб кетарди.

Шундай қилиб, Сергий ота зохидга айланди.

4

Сергий таркидунё қилганининг олтинчи йили масленица¹ кунларидан бирида қўшни шаҳарда ўзига тўқ бой онлалардан эркак ва аёллар жам бўлиб, қуймоқ ва вино зиёфатидан сўнг тройкаларда сайрга чиқибди. Тўда икки оқловчи, бир бой заминдор, зобит ва тўрт аёлдан иборат эди. Аёлларнинг бири зобитнинг хотини, бошқаси – заминдорники, учинчиси заминдорнинг сиплиси, тўртинчиси эса эридан ажралган, сулув, бой ва шаҳарни ўзининг антиқа қилиқлари билан дол қолдириб юривчи сатанг эди.

Хаво ёқимли, йўл худди тахтадек текис. Шаҳардан ўн чақиримлар чиқиб, тўхтадилар ва қайси томонга юриш ҳақида маслаҳатни бошладилар: орқагами ёки олдингами?

¹ Қўшни қузатини байрами.

– Бу йўл қаерга олиб боради? – сўради сулув бева аёл Маковкина.

– Тамбинога, бу ердан ўн икки чакирим, – деди унга илакишиб қолган оқловчи.

– Хўш, ундан кейин-чи?

– Ундан кейин монастыр орқали Л. га.

– Сергей ота яшаётган жойгами?

– Ҳа.

– Касатскийми? Ўша биёбон барноси-да?

– Ҳа.

– Хонимлар! Жаноблар! Касатскийни кўрамиз. Тамбинода дам оламиз, овқатланамиз.

– Лекин биз уйда тунаш учун қайтишга улгурмаймиз.

– Ҳечқиси йўқ. Касатскийнинг меҳмони бўламиз.

– Айтганча, у ерда монастырга қарашли жуда яхши меҳмонхона бор. Мен Махинани химоя қилгани келганимда бўлганман.

– Йўқ, мен Касатскийниқида тунаб қоламан.

– Бу осмон узилиб тушганда ҳам мумкин эмас.

– Мумкин эмас? Гаров бойлашаман.

– Бўлади. Агар сиз тунаб қолсангиз, нима хоҳласангиз, бажараман.

– Шаронга қараб.

– Сиз ҳамми?

– Ҳа-да. Кетдик.

Аравакашларга шаробларни кўтартдилар. Ўзларни бўғирсоқ, шароб, қандолат

қўтиларини олдилар. Аёллар оқ мўйнали
иўстинларига ўранишди. Аравакашлар
ким биринчи юриши устида бироз торти-
шиб турдилар, ёшироғи елкаси оша чана-
ни йигитларча қараб, узун камчи даста-
сини силкитди-да, кийкириб юборди ва
қўнғирокчалар жиринглаб, қўчқораклар
ёжижирлаганча тўда йўлга тушди.

Шатакчи отлар қуюшқон иилари би-
лан сағрилари оша боғланган, қалтираб,
чайқалиб турган араваларини роҳатбахш
бир тарзда текис ва равон тортиб кет-
дилар. Эрта баҳорги текис, лой излар
киприк қокқунча ортда қоларди. Арава-
каш тизгинини шўхчан силкитар, оқловчи
ва зобит юзма-юз ўтирволиб, қўшинлари
Маковкина билан нималаринидир вай-
сашар, лекин аёлниг ўзи иўстинига
маҳкам ўранганча кимирламай ўтирар ва
ўйларди: «Хаммаси бир гўр буларнинг,
хаммаси ярамас: шароб ва тамаки хиди
уриб қолган қизил, йилтиллаган баша-
ралар, ўша сўзлар, ўша хаёллар, бари
ўзларининг ярамаслиги атрофида айланиб
юришади. Уларнинг барчаси мамнун ва
шундай бўлиши кераклигига ва ўлгунча
шундай яшашларига ишончлари қомил.
Мен бундай бўлолмайман. Менга бунақа
хаётнинг қизиғи йўқ. Мен шундай нар-
сани хохлайманки, буларнинг хаммаси
остин-устун, тесқари бўлиб кетсин. Ха,
хеч бўлмаганда Саратовдагидек, борган
эканмиз-у, қотган эканмиз-да. Эҳ, бизни-

килар нималар қилишмаганди? Ўзларини қандай тутишганди? Ҳа, эҳтимол, уятлидир. Ҳар ким ўзи билан ўзи овора эди. Ҳа, мен ҳам ўзимни ёмон тутгандим. Мен ҳар эҳтимолга қарши, яхшиман. Буни улар ҳам билишади-ку. Ҳа, анов роҳиб-чи? Наҳотки, у бунини ҳалиям тушунмаса? Бўлмаган гап. Бу нарсаларни улар жуда яхши тушунишади. Худди кузда ҳалиги кадет билан... У қандай аҳмоқ бўлганди».

– Иван Николаевич! – деди у.

– Буюрсинлар?

– Унинг ёши нечада?

– Кимнинг?

– Касатскийнинг.

– Қирқдан ошиб қолди-ёв.

– Нима, у ҳаммани қабул қиладими?

– Ҳаммани, бироқ ҳамма вақт эмас.

– Оёғимни ёпиб қўйинг. Бундай эмас, қанақа укувсиз одамсиз-а! Ҳа, яна, яна, ана шундай. Меннинг оёқларимни босиш мумкин эмас.

Шундай хангомалар билан улар ҳужра жойлашган ўрмонга етдилар.

Маковкина пастга тушди ва уларнинг кетишини хоҳлади. Қолганлар уни кўндирмоқчи бўлишди, лекин Маковкинанинг жаҳли чиқиб, оёқ тираб олди. Шундан сўнг аравалар қайтди, у эса оқ нўстинини ёпинганича сўкмоқ бўйлаб юриб кетди. Оқловчи ерга тушиб, уни кузатганича қолди.

Сергий отанинг узлатда яшаётганига олти йил бўлди. Унинг ёши кирк тўққизда эди. Хаёти машаққатли кечарди. Бу машаққат ибодат на дуохонликдан эмасди, буларни машаққат ҳам деб бўлмасди, бу машаққат у ҳеч қачон қутмаган ички курашда эди. Курашнинг маъбаси икки-та эди: шубҳа ва хирс. Баъзан икки ёв бирдан бош кўтарарди. Унингча, бу бир вақтлар ягона душман бўлган турли-турли икки ёв эди. Қачонки шубҳани ўлдирса, хирсини ҳам енгарди. Улар икки хил шайтон ва уларга қарши турлича курашилади, деб ўйларди.

«Худоийим! Худоийим! – мушоҳада қиларди у. – Нима учун мени эътиқоддан қисасан? Ха, хирс, у билан авлиё Антоний ва бошқалар курашди. Эътиқод-чи? Уларда бу бор эди, менда дақиқалар, соатлар, кунлар ўтяпти ҳамки, ҳамон ундан дарак йўқ. Агар у залолатли бўлса, нега жумлан олам, жумлан назокат унгадир ва ундан нега қутулмоқ лозим? Нега бу васвасани яратдинг? Васваса? Менинг дунё қувончларидан воз кечганим, нимагадир ҳозирланаётганим, балки у жойда ҳеч нарса йўқдир, шу васваса эмасми? – ўзича ганириб туриб, бирдан ваҳимага тушди, ўзини лаънатлади. – Ярамас. Лаънати. Авлиё бўлишни хоҳлайсан-а», – ўзини қаргай бошлади. Шунда ибодатга берилди.

У ибодатни бошларкан, монастирда қандай бўлгани шундоқ кўз олдига келди-қўйди: чепчикда, ридода, улдуғвор кўринишда. Бошини ирғаб қўйди. «Йўқ. Бундай эмас. Бу алдов. Лекин ўзимни эмас, Худони эмас, бошқаларни алдаянман. Мен иззатли одам эмасман, майда, кулгили шахсман». У ридоси барларини икки томонга очиб, иштонини почасидан чиқиб турган ўзининг акашак оёқларига қаради. Ва кулиб юборди.

Кейин барларини қўйиб юбориб, ибодат қилишга, чўқинишга ва дуо ўқишга тутинди. «Нахот шў тўшак менга тобут бўлади?» — кироат қилди у. Шайтон унга бир нарсани нишшигандек бўлди: «Якка тўшак, бу — тобут. Ёлғон». У танини беванинг елкасига ўхшаш нарсани кўргандек бўлди. Бир сесканиб тушди-да, ўқишда давом этди. Қондан ўқиб бўлиб, Инжилни қўлига олди, тез-тез замзама қилинадиган ва ёддан билладиган жойини очди: «Ишонаман, Раббим, мени имонсизликдан қутқар». У фикрига қутқу солган барча шубхаларни ортга олиб ташлади. Худди қимирлаб турган тарози палласини тўғрилагандек, ўз эътиқодини тебратаётган пояни маҳкамлади-да, унга яна тегишмаслик, қимирлатиб юбормаслик учун аста узоқлашди. Шубхалар тарқалди ва у тишчланди. Ўзининг болаликдаги дуоларини такрорлади: «Яратган, ўзинг қўлла, қўлла мени» ва бундан нафақат енгилланди, балки дили фараҳ ва қарамга тўлди.

Чўқинди ва бошининг тагига ёзги узун чопонини кўйиб, энсиз тахтадаги иўстакка узанди. Касатский тезда уйкуга кетди. Қуш уйқуси ичида тушига қўпғироқчалар кириб, уларнинг овозини эшитгандек бўлибди. Бирок булар ҳушидами, тушидами бўлаётганини билмасди. Бирдан эшик тақиллаб, чўчиб уйғониб кетди. У ўзига ишонмай, бошини кўтарди. Эшик яна тақиллади. Ҳа, энг яқиндаги эшик тақиллар ва аёл овози эшитилмоқда эди.

«Худойим! Нахотки эртақларда ўқиганимдек, шайтон аёл киёфасида намоён бўлса... Ҳа, бу аёлнинг овози. Ёқимли, латиф ва майини овоз! – У кўксига тўфлади. – Йўқ, менга шунақа туюляпти, шекилли», – деди изтироб билан, қаршидаги шамдон турган бурчакка томон кетди. У одатдагидек хотиржам одим ташлади. Тиз чўқди, сочлари юзини қоплади ва аллақачон тақир бўлиб қолган пешанасини нам, совуқ товага босди. Ердан шабада ғир-ғир киларди.

Бузрук Пимен ота айтган шайтон вас-васасидан қутулишга ёрдам берувчи дуони ўқиди. У ўзининг озғин, енгил гавдасини сертомир оёқлари устига тиклади ва яна ўқини давом эттирмоқчи бўлди, аммо ўқимади, овозини эшитиш учун беихтиёр унга қулоқ тутди. Унда қизиқини пайдо бўлган, эшитишни хоҳларди. Ҳамма ёк сув қўйгандай жимжит эди. Томдан бурчакка қўйилган идишга чаккалар томарди.

Ховлидаги қор туман тагида қолиб кетган. Бирдан дераза олди китирлади ва баралла овоз янгради – ўша майин, ишвали овоз, бундай овоз фақат кўзга яқин аёлларда бўлиши мумкин. Нотаниш аёл ялиларди:

– Исо ҳақи, ичкарига киритинг...

Жами қон юракка қўйилиб, тўхтаб қолгандек бўлди. Унинг нафаси чиқмасди. «Яратганининг ўзи асрасин ва балони даф қилсин...»

– Мен шайтон эмасман... – чамаси қулиб сўз қотди ташқаридаги аёл. – Мен шайтон эмасман, фақат гуноҳга ботган аёлман, йўлдан оздим – алдамайман, тўғриси айтаяпман (*у қуларди*), совуқда қотиб қолдим, бошпана берипг...

Қасатский юзини ойнага қўйди. Лампадан таралган нур бутун ойнани ёритиб турарди. У кафтлари билан юзининг икки тарафидан қисди ва зехи солди. Туман, ғубор, дарахт, мана, ўнг тараф. Аёл. Ҳа, аёл, эгнига жулари узун пустин, бошига телнак кийган, нозикдан-нозик, самимий, чехраси ҳадикли, ўша жойда, икки қаричча нарида унга мўлтайиб қараб турибди. Уларнинг кўзлари тўқнашди ва бир-бирини танишди. Улар бир-бирларини кўрганга ўхшамасдилар: улар ҳеч қачон бир-бирларини кўрмаганлар, бироқ тўқнашган нигоҳларидан улар (айниқса, эркак) сездиларки, улар бир-бирларини танийдилар, бир-бирларини тушунадилар. Бу нигоҳлардан кейин оддий, самимий,

майини, назокатли бу аёлни шайтон деб гумон қилиш мумкин эмасди.

– Қимеиз? Сизга нима керак? – сўради Касатский.

– Очсангиз-чи, – деди карашма билан аёл. – Музлаб қолдим. Сизга айтаянман, йўлни йўқотиб қўйдим.

– Тушунсангиз-чи, мен рохибман, художўй одамман.

– Нима бўпти, очинг. Ибодатингизни тугатгунингизча мен дераза тагида туриб музлайми? Сизга шу керакми?

– Сизни тушуниб бўлмайди...

– Сизни еб қўймайман. Худо хаки, эшикни очинг. Жаҳлимни чиқармасангиз-чи!

Аёл қалтираб борарди. У бу сўзларни деяри йиғлагудек бўлиб айтди.

Рохиб деразадан нари кетди, тоғолча чамбари билан ўралган Исо сиймосига юзланди. «Яратган, менга ёрдам бер, Яратган, менга ёрдам бер», – чўқниб ва сажда қилиб, ўзича гашириб, эшикка яқинлашди, очиб, дахлизга чиқди. Дахлизда пайнаслаб лўкидонни тонди ва уни сурнишга уриди. Нариги томондан кадам товушлари эшитилди. Аёл дераза олдидан эшик томонга ўтди. Бирдан «Вой!» деб қичқирди у. Билдики, аёл остона яқинидаги қўлмакка дуч келган. Сергийнинг қўллари қалтирар, лўкидонни хадеганда суролмаётганди.

– Қанака одамсиз? Рухсат этинг. Мен бутунлай шалаббومان. Музлаб қолдим.

Сиз тоат-ибодатингиз билан оворасиз, мен эса музлаб бўлдим.

У эшикни ўзига тортиб, лўкидонни сурди ҳамда таваккалига эшикни ташқарига итарди ва бенхтиёр аёлни туртиб юборди.

– Ие, кечирасиз! – деди у ногох, аллақачон унутилган, хонимларга одатдаги мурожаат қилиш оҳангига ўтиб.

Аёл «кечирасиз» сўзини эшитиб, ёйилиб кулди ва ўйлади: «Ха, у хали унчалик кўрқинчли эмас».

– Хечқисси йўқ, хечқисси йўқ. Сиз мени маъзур тутинг, – деди аёл қиялаб ўтар экан. – Мен хеч қачон ўйламагандим. Бирок эсда қоладиган ажойиб тасодиф.

– Марҳабо, – деди мезбон унга йўл бераркан. Бутуилайи эсидан чиққан ўткир атирнинг настарни хиди уни довдиратди. Аёл дахлиздан меҳмонхонага ўтди. У лўкидонни жойига сурмай, ташқи эшикни ёпди-да, меҳмонхонага кирди.

«Ҳазрати Исо Масих, Тангрининг ўғли, мени гуноҳдан сақла, Яратган, мени гуноҳдан сақла», – фақат ичйда эмас, балки ташқарисида ҳам лаблари кимирлаб тўхтамасдан ибодат қиларди.

– Марҳабо, – деди у.

Аёл хонанинг ўртасида турар, кийимидан полга сув тушар ва буни жим кузатарди. Унинг кўзлари куларди.

– Мени маъзур тутинг, сизни безовта қилиб қўйдим. Кўрярсиз-ку, қандай холатдаман. Шундай бўлдики, биз шаҳар-

дан сайрга чикдик, бир ўзим Воробьёв-кадан шахаргача етиб бора оламан, деб гаров ўйнадим, аммо йўлни йўқотиб қўйдим. Яхшиямки сизнинг хужраигизга етиб олдим, бўлмаса... — ёлгон гапиришни бошлади аёл. Бирок эркакнинг чехрасига кўзи тушиб, ундан уялиб кетди ва шундан кейин бу тарзда давом эттиролмаслигини билиб, жим бўлди. Уни бу ҳолда кўрамап, деб ўйламаганди. Ўйлаганидай хушрўй эмасди-ю, бироқ кўзига ёқимли кўриниб кетди. Оқ оралай бошлаган сочлари ва соколи, тўғри, ингичка бурни, тик қараб турувчи чакноқ кўзлари аёлни мафтун этди.

Эркак меҳмоннинг ёлғонлаганини кўриб-билиб турарди.

— Ҳа, шундай, — деди у аёл томонга қараб ва нигоҳини ерга тикиб. — Мен бу ёққа ўтаман, сиз эса бемалол дам олаверинг.

Шундай деб чирокни ўчирди, шамни ёқди ва унга таъзим қилиб, тўсин ортидаги қулбага чиқди, аёл эса у ёқда роҳиб ниманидир қўзғатиб, ўрнидан сураётганини эшитди. «Эҳтимол, мендан ўзини тўсиб олмоқчидир», ўйлади қулиб ва оқ ротондасини ташлаб, телнагини ва униинг тагидаги сочларини ўраб турган тўқима рўмолини ечди. Унга ҳеч қандай нам тегмаганди, фақат ичкарига кириш учун шуни ўйлаб чиқарганди. Бирок эшик олдида, ҳақиқатан, чуқурчага ту-

либ кетганди, чаи оёғи тўниғигача нам, кўнжли каллишига сув тўлганди. У гиламча билан ёпилган Сергийнинг каравотида ўлтирар, оёк кийимларини еча бошлаганди. Хужрача унга маъқул тушди. Торгина, эни уч, бўйи тўрт аршинли хона, ҳамма ёғи ёғ тушса ялагудек тоза. Хужрада фақат у ўтирган каравот бор эди, ундан юкорида китоблар тўла жавон. Бурчакда минбарча. Эшик ёнидаги қозиқларга пўстин ва узун чопон илиғлик. Минбарча тепасидаги тоғолча чамбарда Исо тимсоли ва шамчирок. Мой, тер ва тупрокнинг ўткир хиди анқийди. Буларнинг ҳаммаси унга ёқди. Хатто хид ҳам.

Нам оёқлари, айниқса, биттаси уни безовта қилар ва шошиб, оғзининг таноби қочганча пойабзалини еча бошлади, унинг қувончи фақат мақсадга эришганидангина эмасди, балки истаганини кўрганидан, шундай жозибадор, ажойиб, ғалати, мафтункор эркакин васвасага солиб қўйганидан эди. «Ха, жавоб бермади, бу қандай кўргилик», ўзига-ўзи гапирди аёл.

– Сергий ота! Сергий ота! Сизни шундай аташ лозимми?

– Сизга нима керак? – савол билан жавоб берди сокин овоз.

– Илтимос, узлатдаги оромингизни бузганим учун мени маъзур тутинг. Бироқ, тўғриси, бундан бошқа йўл тутолмасдим. Оғриб қолишим мумкин эди. Хозир эса

билмайман. Бутунлай шалаббо бўлганман. оёқларим музга ўхшайди.

– Мени маъзур тутинг, – жавоб берди сокин овоз, – мен ҳеч қандай ёрдам бера олмайман.

– Мен бунинг учун сизни безовта қилмадим. Тонггача чидасам бўлди.

Эркак жавоб қайтармади. Аёл унинг нималарнидир шивирлаётганини эшитди, ҳар қалай, ибодат қилаётган бўлса керак.

– Сиз бу томонга кириб қолмайсизми? – сўради ишва билан. – Кийимларини қуритиш учун ечинишим керак-да.

Роҳиб жавоб бермади, бир маромда дуолар ўқишни давом эттирди.

«Ҳа, бу одам...» – ўйлади у сирианчик оёк кийимини ечишга уриниб. У шунча тортса ҳам этиги тушмагур қани ечилса, бу қулгилли эди, албатта. У сал эшитарли қилиб хиринглади, бунинг эркак эшитишини ва бу қилини унга ўзи кутгандек таъсир қилишини хоҳларди, сўнг баландроқ қулганди, бу қувноқ, табний ва самимий қулги эркакка энди у орзу қилгандек таъсир этди.

«Ҳа, бундай одамни севса арзийди. Қўзларини айтмайсизми?! Ибодат вақтида ҳар қанча қимтинмасин, содда ва олийжаноб чеҳрасидан нур ёғилиб туради. – ўйлади у. – Биз аёлларни алдаб бўлмайди. У юзини ойнага олиб келганда мени кўрди-ю, ҳаммасини тушунди, ҳаммасини билди. Ҳиссиётлари қўзларида

ъла бериб, акс этди. У мени севган,
инган. Ха, соғинган». Охири кўнжли
лишини оёғидан чиқариб олди-да, сўнг
липовига тутинди. Бу ласдан тикилган
уни пайпоқларни ечиш учун юбкасини
отариши шарт эди. Бундан уяти кўзгади
ва овозини чиқариб айтди:

– Кирманг.

Лекин дераза ортидан хеч канака
кавоб бўлмади. Бир маромдаги
кироат ва аллақандай ҳаракат овозла-
ри келиб турарди. «Шубҳасиз, сажда
кляпти, – ўйлади аёл. – Барибир у
инлай олмайди, – ҳукм чиқарди. – Аниқ,
мен ҳақимда ўйлаяпти. Худди мен у
хақида ўйлаганимдек. Оёқларим хақида
эса ўша таниш туйғу билан хаёл сур-
япти». Аёл ҳўл пайпоқларини счиб,
яланг оёқлари билан тўшакни ёжим-
лаганча у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.
Сўнг ўтирди-да, тиззаларини қучоқлаб,
ўйга чўмди, бу узок чўзилмади. «Ха, бу
биёбон, бу осудалик. Хеч ким хеч қачон
билмаган бўларди...»

У ўрнидан турди, пайпоғини печ-
ка яқинига олиб борди-да, мўрига осиб
қўйди. Мўри қандайдир ўзига хос эди,
уни айлантирди ва кейин яланг оёқ билан
енгил кадам ташлаб, каравотга қайтди ва
яна оёқларини йиниб, ўтириб олди. Девор
ортида бутунлай жимлик чўкди. Аёл
бўйинига осилган жажжи соатга каради.
Икки бўлибди. «Бизникилар учга яқин

келиши керак». Бир соатдан камрок вақт қолибди.

«Нима бу, бир ўзим бу жойда ўтиравераманми? Бу қанақа поз бўлди? Ўргилдим позидан. Ҳозир уни чақираман».

– Сергей ота! Сергей ота! Сергей Дмитрич. Князь Касатский!

Эшик ортида жимлик.

– Билиб қўйинг, бу шафқатсизлик. Агар менга керак бўлмаганингизда, сизни чақирмасдим. Мен бетобман. Билмайман, менга нима бўляпти. – Изтиробли овозда нолиди аёл. Сўнг войвойлаганча ўзини каравотга ташлади. Дахшатли холат, аёл ростдан ҳам ўзини шундай сеза бошлаганди – холдан тойяпти, бадини зирқираяпти, ҳамма жойи оғрияпти, каеридадир калтирок турган, безгак бор.

– Эшитянгизми, менга ёрдам беринг. Менга нима бўляпти, билмайман. Вой! Вой! – У тугмаларини ечиб, сийнасини очди, яланғоч билакларини ҳар томонга ташлаб, яна войвойлай кетди.

Бу вақт давомида эркак ўз казноғида туриб, ибодат қиларди. Барча кечки оятларни хатм қилиб, энди кўзларини бурнининг учига қадаганча қимирламай ўтирар ва қўнглига келган дуоларни такрорлаб, замзама қиларди: «Ҳазрати Исо Масих, Худонинг ўғли, мени сақла».

Ўзи зикрда бўлса ҳам ҳаммаси қулоғига кириб турарди. Аёлнинг эғнидаги шохлибоспининг сирганиши, қўйлагини ечиб,

яланг оёқлари билан ерга тушгани, қўли билан оёқларини артгани – барчасини эшитиб турарди. У ўзининг заифлигини ҳис этар, исталган дақиқада шарманда бўлишини билиб, ибодатдан тўхтамасди. У эртак қаҳрамони кўз югуртирмай, ҳаммасини ҳис қилиши ва тусмоллаб юриши лозим бўлган ҳолатга ўхшаш туйғуни кечирмоқда эди. Шундай қилиб, Сергей хавф, махв бўлиш хавфи шу ерда, шу атрофда эканлигини эшитди, тўйди, фақат ундан қутулиш учун аёлга бир дақиқа ҳам назар солмаслик шарт.

Бирданига унга бир қараш истаги пайдо бўлди. Шу дақиқада аёл сўз қотди:

– Менга қаранг, бу қандай нисофсизлик?! Ахир мен ўлиб қолишим мумкин.

«Хўп, мен бораман, худди ўша ривоятдаги ота бир қўлини фоҳишага қўйиб, иккинчисини манқалга қўйдиргани каби. Бироқ манқал йўқ». У бўрилди. Жинчирок. У бармоғини аланга устига қўйди ва ковоғини солиб олди, анча вақтгача ҳеч нарсани сезмаётгандек туюлди унга. Хали бир тўхтамга келмагани, қанчалар оғриқли бўлишини билиб улгурмади ҳамки, бирдан афти буришди ва қўлини силкиб, тортиб олди. «Йўқ, мен бундай қилолмайман».

– Худо хаки! Вой, олдимга келинг! Мен ўламан, дод!

«Ростдан ҳам мен ўламанми? Йўқ, бу мумкин эмас».

– Ҳозир бораман олдингизга, – деди у ғудраниб ва эшигини очди, аёлга карамасдан ёнидан дахлизга ўтди, у ерда ўтин ёрар эди, у ўтин ёриладиган ғўла ва деворга суюб қўйилган болтани пайнаслаб тонди.

– Ҳозир, – деди у ва болтани ўнг қўлига олиб, чан қўлининг кўрсаткич бармоғини ғўла устига қўйди, сўнг болтани қулочкашлаб, бармоғининг иккинчи бўғинидан настга қаттиқ зарб туширди. Бармоқ шундай йўғонликдаги ўтидан ҳам осон киркилди, аввал дўн этиб ғўланинг четига, бир айлашиб ерга тушди.

У оғрикни сезишдан олдин дўн этган овозни эшитди. Бирок рўй берган воқеадан, оғрик йўқлигидан хайрати тугамай, у зиркироқли ўткир оғрикни ва оқётган иссиқ конни сезишга улгурди. У киркилган бармоғини чононининг этагига яширди ва оёқлари орасига кисиб, орқа эшикдан кирди, аёлнинг қаршисига келиб тўхтади-да, кўзини ерга қадаганча аста сўради:

– Сизга нима бўлди?

Аёл чан ковоғи пир-пир учиб, рангида ранг қолмаган башарани кўриб, хижолат тортди. Шарт ўрнидан туриб, пўстинини олди-да, елкасига солиб, унга ўранди.

– Ҳа, оғрикка чиқолмадим... шамоллаб қолганман... мен... Сергей ота... мен...

У аёлнинг осуда оромбахш ёлкни порлаб турган кўзига қаради ва шундай деди:

– Жоним синглим, нима учун ўзинг мунаввар қалбингни булғашга жазм этдинг? Васвасалар дохил бўлиши лозимдир, бироқ фожиа шундаки, васвасалар ким орқали дохил бўлади... Истиффор келтир, Яратган бизни мағфират қилсин.

Аёл унинг сўзларини тингларкан, у томонга назар солди. Шу тон аллақандай суюқликнинг симиллаб томаётган овози қулоққа чалинди. Қараса, чонон этагига ўралган қўлдан қон сизиб оқаётди.

– Қўлингизни нима қилдингиз? – У қулоғига чалинган овозни эслаб қолди, жинчироқни тутамлаб, даҳлизга югурди ва ерда қонга бўялган бармоқ бўлагини кўрди-ю, ранглари учиб қайтиб келди, кўрганни роҳибга айтмоқчи бўлди: роҳиб эса жимгина қазноққа ўтиб кетди ва эшикни маҳкам ёпиб олди.

– Мени маъзур тутинг, – деди аёл. – Гуноҳимни нима билан ювай?

– Кет.

– Ярангизни боғлаб қўйишга изн беришг.

– Бу ердан йўқол.

Аёл чурқ этмай шошиб кийинди. Пўстинга ўраниб, жим кутиб ўтирди.

Ховлидан қўнғироклар овози эшитилди.

– Сергей ота. Мени кечиринг.

– Кет. Худо кечиримли.

– Сергей ота. Мен хаётимни ўзгартирмам. Мени ёлғиз қолдирманг.

– Кет.

– Кечиринг ва мени дуо қилинг.

– Ота ва ўғилнинг муқаддас рухи номи билан такрорлайман, – деган сўзлар эшитилди тўсин ортидан, – кет.

Аёл уввос тортиб юборди ва хужрадан чиқди. Унга окловчи пешвоз келарди.

– Ха, ютқаздим, на чора. Каерга ўтирасиз?

– Фарки йўқ.

У аравага чиқди ва уйга етгунча бир оғиз хам гапирмади.

* * *

Бир йилдан кейин аёл роҳибаликка қабул қилишнинг кичик маросимида сочини калта қилиб кестирди ва бир пайтлар ўзига ахён-ахёнда хатлар ёзиб турган зоҳид Арсений раҳбарлигида монастирда узлатишни хаёт тарзини қабул қилди.

6

Таркидунёчиликда Сергей ота яна етти йил яшади. Бошида Сергей ота ўзига келтирилган кўн нарсани оларди: чой, қанд, оқ нон, сут, кийимлар, ўтин-чўп. Вақт ўтган сайин ўз хаётига қатъий талабларни ўрнатиб бориб, барча ортиқча нарсаларни рад этди ва шунгача бордики, фақат ҳафтада бир марта қора нондан бошқа ҳеч нарсани олмайдиган бўлди. Ўзига ҳадя қилинган нарсаларни ҳузурига келган кашшоқларга тарқатишни одат қилди.

Сергей ота бутун вақтини хужрасида ибодат билан ўтказар ёки тобо-

ра кўпайиб бораётган зиёратчилар билан суҳбатлашарди. Йилда уч марта зарурат бўлиб қолганда сув ёки ўтин учун черковдан ташқарига чиқарди.

Ана шундай хаёт тарзининг бешинчи йилида рўй берган Маковкина билан боғлиқ шов-шувли воқеа — унинг тундаги ташрифи, шундан кейин содир бўлган ўзгаришлар, аёлнинг монастырга борганлиги ҳақидаги гап-сўзлар ҳамма ёққа тарқалиб кетганди. Ўшандан бери Сергий отанинг обрўси ошгандан-ошди. Мурид ва мухлислар кўпайиб борди. Унинг хужраси яқинида эса роҳиблар черков ва меҳмонхона барпо этдилар. Ҳар доим бўлганидек, Сергий отанинг жасорати кўшиб-чатишлар билан бўрттирилиб, узоқ-узоқларга ёйилди. Энди одамлар ўлканинг нариги четидан ҳам келадиган, унинг қудратига сажда қилиб, дардларига шифо тонадиган бўлишди.

Бемор билан дастлабки юзлашув зоҳидликдаги ҳаётининг саккизинчи йили рўй берди. Бу шундай муолажа бўлгандики, бир она ўн тўрт яшар боласини олиб келиб, Сергий отадан ўғлига эзиб ички ёзиб беришини сўради. Сергий ота касалларни даволашни ўйлаётгани ҳам йўқ эди. У буни ўз шаънига катта гуноҳ деб ҳисобларди; бироқ боласини келтирган она тинмай ялинар, оёқларини қучоқлаб, илтижо қиларди, Исо ҳаққи-хурматини ўртага солар, барчага тенг қаранг, деб уни холжонига қўймасди. Сергий отанинг факат

Худо шифо бериши мумкинлиги хақидаги гапига жавобан атиги бир марта қўлини теккизишни ва дуо қилишни сўрарди. Барибир Сергей ота кўнмай, хужрасига кириб кетди. Аммо бошқа бир кун (ўшанда куз эди, аллақачон кечалари совук бўлиб қолганди) у сув келтириш учун хужрадан ташқарига чиққанида яна онани кўрди ва ўша илтижонни эшитди. Дарҳақиқат, ўғлининг мазаси багтар қочиб, озиб-тўзиб кетганди. Сергей ота қўлида етарли асоси бўлмади, рад этадиган адолатсиз қози хақидаги ривоятни эслади ва рад этишида шубҳа сезди, шубҳалангач, дуо қилишни бошлади ва токи кўнглида бир қарор уйғонмагунча ибодатини тўхтатмади. Қарор шу эдики, унинг истагини бажо этиш билан онанинг эътиқоди ўғлини қутқариши мумкинлигига ишонтириш эди; бундай вазиятда Сергей ота ўзини шунчаки восита эмас, балки Худо томонидан ато этилган арзимаган қурол сифатида кўрди.

Бинобарин, онанинг хузурига бориб, Сергей ота унинг хоҳишини адо этишга киришди, қўлини боланинг бошига қўйди ва дуо ўқий бошлади.

Она ўғли билан кетди ва бир ойдан кейин бола тузалди, вилоятда эса бузрук Сергейнинг (энди уни шундай атай бошлашганди) илоҳий шифобахш қучи хақидаги мактовлар тарқалгандан тарқалди. Шундан сўнг ҳафта ўтмаёк, Сергей отанинг қабулига касаллар селдай

ёғилиб кела бошлади. Ҳамма парса бир бошлангунча экан, биттасини қайтармагач, бошқасини ҳам рад этмас, кўн беморларга кўлини кўйиб дуо ўқир, шифо тилар ва шу билан Сергей отанинг шухрати узок-узокларга ёйиларди.

Монастирда тўққиз йил, узлатдаги хаётининг ўн учинчи йили шундай ўтди. Сергей отага кексалик нуқси урди: соколи киндигига тушиб, оқ оралади, аммо сийрак сочлари эса қора ва жингалак эди.

7

Сергей ота бир печа хафта зилдай бир фикр билан яшад: у факат ўзининг ихтиёри билан эмас, архимандрит ва игумен яратган вазиятга бўйсуниб, тўғри қиялтимми? Ҳаммаси ўша ўн тўрт яшар боланинг соғайиб кетишидан бошланди, муттасил муолажалардан сўнг шундан бери ой, хафта, қун сайин Сергей ота ички оламининг таровати вайрон бўлиб бораётганини, ботиний пафосат оҳанраболи ташқи дунё билан алмашганини сезмоқда эди. Унинг аврасини астарга айлантириб қўйишгани аниқ.

Сергей ота ўзининг монастирға мухлис ва ҳомийларни жалб этиш учун жоили қурол бўлиб қолганини кўриб турарди, шунинг учун монастир раҳбарлари унга яна ҳам фойдалироқ бўлиш шартини тақашди. Масалан, унга меҳнат қилиш имкония-

тини чеклаб қўйишди. Унга нима лозим бўлса, ҳаммасини мухайё қилишди, фақат ҳузурига келувчилардан ўз марҳаматини аямасликни талаб этишди. Одамларни қабул қиладиган жойда барча шароитни яратиб беришди. Эркакларга ва ҳузурига ташириф буюрадиган аёлларга бошқалар тонтаб ташламаслиги учун панжара билан тўсиб, келувчиларни дуо қиладиган қабулхона тайёрлашди. Дедиларки, Исонинг мухаббат ҳақидаги қонунларини ижро этиш йўлида у одамларга лозим экан, одамларни уларнинг хоҳишига қўра қўришни рад этишни мумкин эмас, улардан узоқлашни шафқатсизлик, у бунга йўл қўя олмайди, бироқ бундай ҳаётга сингиб кетаркан, ботинидаги қувват юзага ургани – рўёга учаётганини, обиҳаёт манбаи қуриб бораётганини, нима қилаётган бўлса, ҳаммаси Худо йўлида эмас, балки одамлар учун эканлигини сезиб турарди.

У одамларга панд-насихат ўқир, шунчаки дуо қилар, касалларга шифо тилар, мардумларга тўғри йўл-йўриқ кўрсатар, дардига шифо бўлиб ёки маслаҳатлари билан ёрдам берган кишилардан миннатдорчилик сўзларини қабул қиларкан, унинг шодланмаслиги, ўз фаолиятининг самарасидан таскин олмаслиги, унинг Таңгри баидаларига таъсирдан хурсанд бўлмаслиги мумкин эмасди. У ўзини ёнаётган шам деб ўйлар, бинобарин, буни қанчалик тўла ҳис этиб борган сари тийнатида муҷассам илоҳий

хақиқат нурининг заифлашиб, сўниб бораётганини ҳам хис қиларди. «Мен бажараётган амаллар қанчалик Таңгри йўлида ва қанчалик одамлар учун?» – мана, уни доимо фақат жавоб қайтаришда эмас, ўзига ҳисоб беришда ҳам кийнаётган савол. У қалбининг тўрида иблис ўзининг Худо йўлидаги фаолиятини одамлар хизматига буриб юборганини хис қиларди, буни шундан ҳам хис этардики, уни ёлғизликда маҳрум айлаганларидан сўнг унга ўзи билан ёлғиз қолиш кийин кечадиган бўлиб қолди. У ташриф буюрувчиларга интиларди, бинобарин, улардан толиқарди, бироқ, не ажабки, ўзини қуршаб олган ўша издиҳомдан, ҳамду саною олқишлардан ич-ичидан хурсанд бўларди.

Ҳатто қочиб кетишни, яширинишни мўлжаллаган пайтлари ҳам бўлди. У буларнинг ҳаммасини қандай амалга оширишни хаёлида пухталаб ҳам олди. Ўзига эркаклар кўйлагин, бошмоқ, чакмон ва телпак ҳозирлади. Қизикқанларга бу ашёлар сўраб келганларга асқатишини маълум қилди. У бу либосларни қандай кийиши, сочини олдириши ва чиқиб кетишини хаёлидан ўтказганча ўзида сақлади. Дастлаб поездда кетади, уч юз чакирим йўл юргач, тушиб қолади ва кишлоқлар ора-лаб санғийди. Кекса аскардан қаерларда юриш мумкин, қандай садақа қилишади, қай йўсинда бошпана беришади – ҳаммасини сўраб олди. Аскар қаерда ва қандай

яхши садақа қилишларини, бошнана беришларини айтиб берди ва Сергий отага йўл тутиш маромини тушунтирди. Бир сафар кечаси хатто либосларни кийиб, кетмокчи бўлди ҳам, аммо нима қилса, яхши бўлишини: қолишни ёки қочини эканини аниқ билмади. Дастлаб у аросатда қолди, кейин аросат ўтиб кетди. Барибир у иблисга муте бўлди ва бош эгди, эркаклар либоси унга шайтоннинг фикри ва тугёни бўлиб туюлди.

Қундан-қун унинг хузурига одамлар қўнлаб келар, унга эса рухий ноқланиш ва ибодат қилишга кам вақт қоларди. Баъзан, нурафшон дақиқаларда, бир нав хаёл қиларди: у шундай жойни ихтиёр этдики, олдин бу жойда чашма бўлганди. «Мендан тинчгина оқаётган, мен орқали оқаётган булоқ сувининг заифгина чашмаси бор эди. Ўша чинакам тунда «аёл» (у ўша кечани ва аёлини – энди у Ангния она – хаяжон билан эсларди) уни тугёнга келтирди. У ана шу тоза сувга таъм қўшди. Шундан бери ташна одамлар келади, бир-бирини туртиб-суртиб унга иштилади. Булоқ эса тўлишга улгурмайди, улар ҳаммасини сўриб олишди, фақат балчик қолди». У камдан-кам бўладиган ойдни тафаккур лахзаларинда шу хилда хаёл қиларди; унинг донмий ахволи эса толиқниш ва шу толиқниш қаршиенда ўзини ғамбода чоғлаш эди.

Фасли баҳор, насха¹ ва тронца² ўртаси – преполовения байрами арафаси эди. Сергей ота ўзининг ёрдаги черковида тун бўйи ибодатини адо этди. Сомеълар йнгирма чоқли, канча сифса, шунча одам эди. Жаноблар ва савдогарлар-бойлар. Сергей ота хар кунин навбатчи саралаган барчага рухсат этди. Саксон чоқли маконензлар, асосан, хотинлардан иборат одамлар тўдаси Сергей отанинг чикишини ва ибодат қилишини кутиб, ташқарига интилдилар. Сергей ота ибодат қилди, у ўзининг ўтмишдошини (Илларнон)нинг маркадига оят ўқиб чикди-да, кутилмаганда тойиб кетди ва агар орқасида турган савдогар, ундан кейин турган дьякон ўрнида хизматдаги роҳиб ушлаб қолмаганда, йнқилиб тушарди.

– Сизга нима бўлди? Отагинам! Сергей ота! Азизим! Жаноблар! – Аёлларнинг саросимали овози янгради. – Дастрўмолга ўхшаб қолибсиз-а.

Сергей ота бирдан ўзини ўнглади, ранги ўчиб кетган бўлса ҳам ўзидан савдогар ва роҳибини узоклаштирди ҳамда қироатда давом этди. Серагнон ота, дьякон ва қироатдошлари, боӣ хотин Софья Ивановна ундан ибодатини тўхтатишини сўрадилар.

¹ Насронийлар диний байрами.

² Ота худо, ўғил худо ва муқаддас руҳдан иборат худога аталган байрам.

– Хечкиси йўқ, хечкиси йўқ, – деди Сергей ота мийингида табассум қилиб, – ибодатни узиб қўймайлар.

«Ха, авлиёлар шундай қилади», – ўйлади у.

– Илоҳ! Худонинг фариштаси! – орқадан Софья Ивановна ва уни тутиб қолган савдогарнинг овози эшитилди. У гапларга эътибор бермади ва ибодатни давом эттирди. Яна баттар қисилиб, ҳамма кичик черков ортидаги йўлакка ўтди, бу ерда бироз қисқартириб бўлса-да, Сергей ота тун бўйи ибодатини тамом қилди.

Хизматдан кейин Сергей ота ҳозир бўлганларин дуо қилди ва ёр оғзида ўсган кайрағоч тагидаги айвонга чиқди. У дам олин ва тоза ҳавода нафас ростлаш лозимлигини сезиб, шунини истади, лекин у чиқинчи билан одамлар дуо қилишини, маслаҳат беришини сўраб, кўчкидек ўраб олдилар. Улар орасида муқаддас жойларини қадам-бақадам кезиб юрувчи, бузруклардан бузрукларга ўтиб турувчи ва ҳамма вақт ҳар хил бузрукворлар у бузруклар қаршисида сажда қилувчи нотавон аёллар бор эди. Сергей ота бу одатдаги, ғайридин, совуқ, нисанда қилинган қавмин биларди: улар дайдилар, катта қисми ёши ўтган, ўтроқ хаётдан воз кечган аскарлар; қашшоқ, қўпчилиги ичкиликка мубтало бўлган, қорин тўйдирини учун монастирдан монастирга санғиб юрувчи қариялар; ўзларининг дардига даво бўлиши ёки энг шубҳали амалий ишлар: қизини узатиши, дўконини ижарага бериши, ер сотиб

олиш ёки ўзидан воз кечган, ёки ўтиб кетган фарзандининг гуноҳини кечириб сингари худбинона талаблари билан юрган сийқа деҳқонлар ва деҳқон аёллар эди. Буларнинг ҳаммаси Сергей отага аллақачон таниш эди ва қизиғи йўқ эди. У бу киёфалардан бирор янгилик англамасди, бу юзлар унда тарикча диний ҳиссиёт уйғотмасди, бироқ унинг дуолари, унинг сўзлари зарур ва қимматли эканини билган тўда сифатида уларни кўришни севарди, шунинг учун бу тўдага интиларди ва бу унга ёқимли эди. Сергей ота чарчаганлигини ваҳ қилиб Серапион ота уларни қува бошлаганди. У Инжилдаги шу сўзларни эслади: «Улар (болалар)га менинг хузуримга келишига халақит берманг» ва шу билан ўзида шафқат уйғотувчи хотираларни тиклаб, маҳталларга руҳсат беришларини сўради.

У турди, одамлар бикинида тўпланиб турган нанжара яқинига борди ва товушларга ҳазинлик сингиган заиф овоз билан уларни дуо қилиш, саволларига жавоб қайтаришни бошлади. Бироқ уларнинг барча истакларини мустажоб қилиш нияти қанча қучли бўлмасин, энлай олмади: яна кўз олди қоронғилашиб кетди, қалтирок турди ва нанжарани ушлаб қолди. Яна у боши айланганини сизди ва аввал ранги оқарди, кейин эса тўсатдан жаҳли чиқди.

— Ҳа, энди сирни қолмади, кўришиб турибди, эртагача. Энди бўлмайди, — шундай деб, ҳаммани дуо қилди ва курси та-

рафга йўл олди. Савдогар яна уни ушлаб олди ва билагидан тутиб, ўтказиб қўйди.

Ота! – тўда шовкин солди, – Ота! Отагинам! Сен бизни тарк этма! Биз сен- сиз яшолмаймиз!

Савдогар Сергей отани қайрағоч остидаги курсига ўтказиб, ўзига миршаб хизматини олди ва одамларни қувишга жиддий киришиб кетди. Тўғри, у Сергей ота эшитмайдиган паст овозда гапирарди, аммо катъий ва жаҳл билан буюрди:

– Инғиштиринг, инғиштиринг! Дуо қилди, хўн, яна сизларга нима керак? Жўна. Бўлмаса, тўғриси, бўйинингни қайираман. Ха, ха! Сен, хола, қора пайтава, бўшат, бўшат. Сен қаерга чиқмоқчисан? Айтилди, бўлди. Эртага Худо пошпо, бугун эса ҳаммаг кет.

– Отагинам, тиркишдан унинг юзгинасини бир қўрай, – дерди бир қари камшир.

Мен кўрсатаман, қаерга бурнигини сукаяйсан?

Сергей ота сездики, савдогар қўполлик қилаяпти ва заиф овозда маҳрамга у одамларни қувмаслигини тайинлади. Сергей ота барибир қувиб юборишини билди ва бир ўзи қолишни ҳамда дам олишни истади, маҳрамни шунчаки ёмон таассурот қолдирмаслик учун узр сўрашга жўнатди.

– Яхши, яхши. Мен қувмаянман, маслахатланиянман, – жавоб берди савдогар, – қараг, улар одамни еб қўяди.

Уларда инсоф йўқ, улар фақат ўзини
ўйлайди. Мумкин эмас, айтилди. Бор. Эр-
тага.

Савдогар ҳаммани қувиб юборди.

Савдогарнинг жаҳли чиққани рост,
чунки у тартибни, одамларни хайдаб со-
лишни, уларни хўрлашни яхши кўрарди,
асосийси – Сергей ота унга керак эди.
Хотинидан жудо бўлган савдогарнинг ка-
салманд, хали турмушга чиқмаган ягона
кизи бўлиб, бир минг тўрт юз чакирим
наридан Сергей отадан шифо истаб, унинг
хузурига олиб келганди. Қизининг дарди-
ни икки йил давомида турли жойларда
даволатди. Дастлаб губерния унiversите-
тининг шаҳардаги клиникасида – лекин
хеч нафи бўлмади; кейин Самара губер-
ниясидаги табибга олиб борди – бироз ен-
гил тортди; кейин Москвадаги докторга
катнади, кўн пул сарфлади – хеч қандай
ёрдам бермади. Унга Сергей отанинг да-
волашини айтиб қолишди, мана, унинг
хузурига келиб ўтирибди. Шундай қилиб,
савдогар ҳамма одамни қувиб юборгач,
Сергей отага яқинлашди, бирданга эши-
либ қуллук қилганча, баланд овозда:

– Авлиё ота, меннинг нотавон киз-
имни дуо қил, дардларидан фориғ бўл-
ишига кўмак бер. Сенинг мархаматли
даргоҳинг туироғини ўнаман, – деб каф-
тини унинг қўлига қўйди. У гўё ашиқ
ва қатъий ўрнатилган қонуи талабларига
бўйсунгандек, нима қилган ва айтган

бўлса, асло бундан бошқача эмас, ўзини худди шундай тартибда нажот сўраш лозимдек тутди. У қатъий ишонч билан ҳаракат қилдики, хатто Сергей отага ҳам буларнинг ҳаммаси худди шундай бўлиши, шундай айтилиши ва бажарилиши лозимдек туюлди. Нима бўлганда ҳам у меҳмоннинг ўрнидан туриши ва гап нимада эканлигини сўзлашини сўради. Савдогар гапириб бердики, хали помахрамнинг назари тушмаган йиғирма икки яшар кизи икки йил олдин онасининг бевакт ўлиmidан кейин дардга чалинди ва гумгурс йиқилди – у шундай деди. Шундан бери халоват йўқ. Қўндуз кўнлари уйга бекиниб олади, ёруғликдан қўрқади чоғи, фақат қуёш ботгандан сўнг ташқарига чиқади. Умид билан кизини бир минг тўрт юз чақирим наридан олиб келди, бемор ҳозир меҳмонхонада Сергей отанинг таклифини кутиб турибди.

– Нима бўлган, у жуда заифми? – сўради Сергей ота.

– Йўқ, у ўзида заифликни сезмайди, тўлагина, фақат доктор нарасцениха деб айтган. Агар ҳозир Сергей ота олиб келишни буюрса, мен учиб бориб, олиб келардим. Авлиё ота, ғариб инсоннинг юрагига таскин беринг, унинг зурриётини қутқаринг – ўзингизнинг дуоларингиз билан жигарнорамга нажот беринг.

Савдогар яна қўлочини кенг ёйиб, тиз чўқди, бошини бир ёнга қийшайтириб,

иккала кўлининг ховучи устига кўйганча тош қотди. Сергей ота яна уни туришга ундади ва ўз машғулотининг қанчалик оғир эканини, шунга қарамасдан садоқат билан эплаб келаётганини ўйлаб, оғир нафас олди, бир неча дақиқа жим бўлгач:

— Яхши, уни кечқурун олиб келинг. Уни дуо қиламан, ҳозир эса чарчадим, — деб кўзини юмди. — Ўзим хабар жўнатаман.

Савдогар қум йўлакда салобат билан юрганидан этигининг фижири баралла эшитилиб, узоқлашди ва Сергей ота ёлғиз қолди.

Сергей отанинг бутун умри зиёратчиларга хизматда ўтди, аммо бугун ҳаммасидан оғир кун бўлди. Эрталаб ташриф буюрган мартабали амалдор билан узоқ суҳбатлашди; ундан кейин ўғли билан бой хотин келди. Ўғил — ёш профессор, даҳрий, она эса Сергей отага ўта ихлос кўйган, ўғлини гаплашиб кўриш учун хузурига олиб келибди. Суҳбат жуда оғир кечди. Кўришиб турибди, ёш йиғит роҳиб билан баҳслашини хоҳламади, худди заиф одамга раҳм қилгандек ҳамма нарсани маъқуллади, бироқ Сергей ота гувоҳ бўлдики, у илоҳий нарсаларга ишонимайди-ган даҳрий бўлса ҳам унга дунёнинг ҳамма ишлари яхши, осон ва шундан хотиржам эди. Сергей ота ҳозир шу суҳбатни фижииниб эслади.

– Тамадди киласизми, отагинам? – сўради махрам.

– Ха, бирор нарса келтиринг.

Махрам фор оғзидан ўн кадам нарида қурилган бошпанасига кетди, Сергей ота бир ўзи қолди.

Сергей отанинг танхо яшаган, ўзи учун хаммасини ўзи бажарган, фақат ибодат қўлчаси ва пон билан кун кўрган дамлари аллақачонлар ўтиб кетди. Мана, энди соғлиғи ҳақида қайғуриш ҳуқуқига эгаллигига ишонтиришган, шундан бошлаб зоҳидона, аммо тўйимли овқатлар билан сийлашарди. Уларни кам, бироқ олдингидан кўп, нижиниб, гуноҳ азобини хис қилиб эмас, чуқур мамнуният билан тез-тез истеъмол қиларди. Ҳозир ҳам худди шундай эди. Бўтқани паққос туширди, бир шиёла чой ичди ва оқ поининг ярмини еди.

Махрам кетди, у яна қайрағоч остидаги курсида ёлғиз қолди.

Ажойиб май оқшоми. Қайинлар, тоғ тираги, тоғолча, қайрағоч, шумурт ва эманлар энди барг ёзмоқда. Қайрағоч ортидаги шумурт шохлари бутунлай гул билан қопланган, улар ҳали тўкилишга улгурмаган. Булбуллар, бири жуда яқинда, икки ёки учтаси настда дарё бўйидаги буталарда шохдан-шохга сакраб, чах-чах урмоқда. Дарё томондаги даладан қайтаётган мардикорларнинг кўйлаган кўпини узоқдан қўлоқка чалинади; қуёш ўрмон ортига ўтиб,

олатарок нурлари билан майсалар бошнини силайди. Чор тараф ок-яшил рангда, тароватли, соя тушиб турган қайрағоч атрофи эса сирли. Қўнғизлар учади, ғўнғиллайди, шохларга уринади.

Кечки овқатдан кейин Сергей ота маърифий ибодат билан шугулланишга киришди: «Хазрат Исо Масих, Худонинг ўғли, бизни асра», – кейин дуолар ўқишга тутишди, иттифоко, дуонинг ўртасида, қаердандир бир чумчук найдо бўлди, шохдан учиб тушиб ерга қўнди, чирк-чирклаб диккиллаганча Сергей отага сакради, нимадандир ҳуркиб, учиб кетди. Сергей отага одам ўзининг дунёдан воз кечгани хақида сўзловчи оятларни ўқирди ва уни тезроқ тугатишга ошиқди; иттифоко, савдогарнинг бемор қизи уни қизиқтириб қўйган эди, унга одам жўнатишни мўлжаллади. Қиз уни шуниси билан қизиқтириб қолган эдики, бу, ботиний талқинича, бир овуниш эди, янги қиёфа, боз устига, унинг отаси ва ўзи уни дуоси ижобат бўладиган халоскор сифатида билишаётганди. Халоскорлигига ўзи шубхаланди, бироқ ич-ичидан ўзини шундай хисоблади.

У бир нарсага тез-тез хайрон қоларди, унга, Степан Касатскийга қандай қилиб ғайритабиий башоратчилик ва чинакам мўъжизакорлик насиб этди, у ҳозир шундай эди ва бундан бошқача эмасди, бунга заррача шубха йўқ: ўша нимжон боладан тортиб унинг дуосидан сўнг қўзи очилган

охирги камширгача рўй берган, ўзи гувоҳи бўлган мўъжизаларга ишонамаслик мумкин эмасди.

Қанчалик ажабланарли бўлмасин, бу хол ҳақиқат эди. Шундай қилиб, савдогарнинг кизи янги одам бўлганлиги, унга ишонганлиги билан қизиқтириб қолди, боз устига, у орқали ўзининг шифокорлик маҳоратини қайта намоён этиш, шу билан шухратини ошириш имконияти тўғри келиб қолганди. «Минглаб чакиримлардан йўл босиб келишади, газеталарда ёзишади, подшо хабар топади, Европада, даҳрий Европада биллишади», – ўйлади у. Бирдан унинг шухратпарастлиги кўзғаб қолди ва бундан ташвишга тушиб, яна Худога сажда қила бошлади. «Яратган, осмондаги ҳукмдор, тинчлантирувчи, қалб ҳақиқати, кел ва дилимизда макон тут, кўнглимизни хар хил қутқулардан халос эт, қалбимизни қутқар, роҳат-фароғат бағишла. Мени хароб қилувчи, одам зотига хос нафс балосидан наноҳ бер», – такрорлади у ва эсга олдики, бу мазмунда қанча ибодат қилмасин, унинг илтижолари ҳозиргача беҳуда бўлиб қолаётганди: дуолари бошқаларда мўъжиза яратар, ўзи учун эса майда хислардан озод қилишини Худодан сўраб, таскин ололмасди.

У зоҳидликдаги дастлабки найтларда ўзига поклик, ором ва муҳаббат тилаб қилган ибодатларини эслади, унга шундай туюлгандики, Худо унинг илтижоларини

эшитлади, у пок эди ва шу хис тазйиқида ўзининг бармоғини қирққан, хашаклар орасидан қийқимланиб, чандиқланиб кетган ҳолда уни тошган ва олиб, копкиш билан лабига босганди; яна ўшанда у итоатда эди, гуноҳларидан қаттиқ изтироб чекарди, яна ўша пайтлар қалбида муҳаббат бор эди, бир сафар ҳузурига пул сўраб келган маст аскарни ва ...аёлни қандай меҳр билан кутиб олганини эслади. Ҳозирчи? У ўзидан сўради: кимндир севадимми, Софья Ивановнани, Серапион отани севадимми, ҳузуригаги шу одамларнинг ҳаммасига, ўша эринмасдан суҳбатлашган, ўзининг ақли тўлиқлигини ва маълумотли эканини кўрсатишга астойдил тиришган олим йигитга муҳаббат хиссини сезганми? Зотан, улардан меҳр қабул қилиш, лекин уларга муҳаббатини сездирмаслик унинг учун ёқимли эди. Энди унда муҳаббат ҳам, итоат ҳам, иноклик ҳам абас эди.

Унга савдогарнинг қизи йигирма икки ёшда эканлигини эшитиш ҳуш ёққанди, унинг ҳусни қандай эканини кўришни хоҳларди. Унинг заифлиги ҳақида сўраганда айнан қизнинг аёлларча малоҳати бор-йўқлигини билишга кизиққанди.

«Наҳот мен шу даражада паст кетдим? – ўйлади у. – Раббим, менга ёрдам бер, Яратган илоҳим, мени ўзимга қайтар». У қўлларини букди ва ибодат қилишни бошлади. Булбуллар чах-чах урарди. Қўнғиз унга томон учди ва гарда-

нига кўнди. Уни олиб ташлади. «У бормикан? Хўш, мен ташқаридан бекитилган уйни тақиллатаман... Эшикда қулф бор, мен уни кўришим лозим. Қулф, бу – булбуллар, кўнғизлар, табиат. Йиғит ҳақдир балки». У бошини чалқаш хаёллардан қутказмагунча, ўзини яна осойишта ва бардам хис қилмагунча узок вақт овоз чиқариб ибодат қилди. Сўнг кўнғироқни жириқлатди ва кириб келган маҳрамга кизи билан савдогар ҳозир келиши мумкинлигини билдирди.

Савдогар кизини қўлидан тутиб келди, уни ҳужрага жойлаштирди-да, шу заҳоти изига қайтиб кетди.

Қиз оқбадан, ҳаддан зиёд ошноқ, консиз, тўлагина, юзида болаларча ҳадик қотиб қолган, коматида аёллик аломатлари жуда бўртиб турарди. Сергии ота нойгаҳдаги айвонда қолди. Қиз яқинидан ўтаркан, дуо қилди-ю, унинг коматига тушган назаридан даҳшатга тушди. Қиз ўтиб кетди, лекин у ўзини биров чимчилаб олгандек хис қилди. Юз қиёфасидан билдики, қиз хиссиётли ва бироз овсарроқ. У жойидан жилди ва ҳужрага йўл олди. Қиз уни қутиб, курсида ўтирарди.

У ҳужрага кириб келди. Қиз ўридан турди.

– Мен отамга боришни хоҳлайман, – деди қиз.

– Қўркма, – деди у. – Нима, бирор жойнинг оғриянтими?

– Менинг ҳамма жойим оғрийдн, – деди қиз ва бирдан юзини қулгиси ёритиб юборди.

– Сен соғайиб кетасан, – деди у. – Ибодат қил.

– Қанака ибодат, мен ибодат қилганман, ҳеч фойда бермайди. – Қиз яна ёйилиб қулди. – Сиз қўлингизни менга қўйиб ибодат қилинг. Мен сизни тушимда кўрганман.

– Қандай кўргансан?

– Кўрганман, сиз мана бундай қилиб, қўлингизни кўксимга қўйгансиз. – Сергий ота унга ўнг қўлини тутказди. Қиз унинг қўлини олди ва ўзининг кўксига босди. – Мана бу ерга.

– Сенинг исминг нима? – бутун гавдаси билан қалтираганча сўради роҳиб. Сездики, у енгилди, хирс тугёнга келди, ихтиёри ўзидан бутунлай чикиб кетди.

– Марья. Нимайдн?

Қиз унинг қўлини олди ва ўидн, кейин эса бир қўли билан Сергий отанинг белидан қучоқлаб, маҳкам бағрига босди.

– Сенга нима бўлди? – деди роҳиб. – Марья. Сен шайтонсан.

– Ҳа, бу шунчаки таваккал, холос.

Қиз уни қучоқлаганча каравотда вобаста ўтирарди.

* * *

Тонгда роҳиб зинапояга чиқди.

«Нахотки шундай бўлди? Отаси келадн. Ҳаммасини айтиб берадн. У – шай-

тон. Нима қилиб қўйдим? Мана у, ўша бармоғимни чопган болта». — У болтани қўлига олди ва ҳужра томон кетди.

Унга махрам дуч келиб қолди.

— Ўтин ёришни буюрадиларми? Болтани узатишг.

Роҳиб болтани берди. Ҳужрага кирди. Қиз ухлаб ётарди. Унга даҳшат билан қаради. Ҳужрадан ўтди, эркакча қўйлакни топди, уни кийди, қайчини олиб, сочиши кирқди ва ташқарига чиқиб, тоғ пастидаги сўқмоқдан дарё томон кетди. Бу жойларга тўрт йилдан бери қадам босмаганди.

Дарё бўйидан йўл узанганди; у шу йўлнинг бошини тутди ва тушгача юрди. Туш найти бир ўтлоққа кирди ва унда чўзилди. Кечга яқин дарё бўйидаги қишлоққа юзланди. Қишлоққа кирмай, дарё томон, жар қаърига қараб кетди.

Қуёш чиқишига ярим соат қолган. Сўбхи содиқ. Ҳамма нарса нам ва ғамгин, шу чок ғарбдан тонгги муздек шабада эсди. «Ха, ҳаммасини тугатиш шарт. Дилимда Худо йўқ. Қандай тугатай, ўзимни сувга ташлайми? Сузишни биламан, чўкмайман. Ўзимни осайми? Ха, мана, шохга осинга қайиш». Булар аниқ, яқиндек туюлди ва у даҳшатга тушиб кетди. Хаяжонли дақиқаларда ибодат қилишни хоҳлади. Бироқ сифинадиган зот тошилмасди. Кўнглида Илоҳ йўқ эди. У бир қўлни тагига босиб, ёнбоши билан ётарди. Шу пайт ухлагиси келиб кет-

ди, бошини бошқа чангаллаб туролмади, кўлини бўшатиб, боши остига кўйдн-ю, шу чок уйқуга кетди. Аммо бу уйқу бир лахза давом этди; у бирдан уйғониб кетар, туш кўраётганини ҳам, хотираларни эслаётганини ҳам билмасди.

Мана, у онасининг кишлоқдаги уйида қарийб ўзини бола сифатида кўрди. Унга арава яқинлашади ва ундан кетмондай кора соколи ёйилганча Николай Сергеевич тоға, у билан қисқ кўзларни аянчли боқувчи, юзи озғин ва изтиробли қиз Пашенька тушади. Мана, ўғил бола ўртоқлари Пашенькани бошлаб келишади. У билан ўйнаш керак, бўлмаса зеркиб қолади. Қиз калтафахмрок. Машварат шу билан тугайдики, уни сузишни билишини кўрсатишга қисташади, у эса ерга ётиб олганча «сузади», бу хамманинг кулгисини қистатади. Хамма қахқаха отади, уни масхаралашади. У буларни кўриб туради ва юзининг доғларигача қизариб кетади, почор, шундай почор холга тушадики, виждонан айтганда, унинг қийшайган, самимий, итоаткорона кулгисини унутиш мумкин эмас. Сергей уни шундан кейин қачон кўрганини эслади. Уни анча кейин, роҳибликни қабул қилишидан олдин кўрганди. У бутун буд-шудини беҳуда со-вурган ва аёвсиз дўшнослайдиган қандайдир заминдорга эрга чиққанди, унинг икки нафар фарзанди бор эди: ўғил ва қиз. Ўғил гўдаклигида ўлиб кетган.

Сергий у бахтикарони кандай учратганини ёдга олди. Кейин уни монастырда бева холда кўрди. Ўшанда ҳам олдингидек эди – овсар эмас-у, лекин кўримсиз, бечора ва аянчли. У кнзи ва куёви билан келганди. Уларнинг қашшоқлиги кўриниб турарди. Кейин эшитдики, улар бир уезд шаҳарчасида жуда ночор яшашаркан. «Мен нима учун у хакида ўйлаянман? – ўзидан сўради Касатский. Бирок ўйлашдан ти-йиллолмади. У каерда? Нималарни бошидан кечирди? Ҳозир ҳам ўшандай – ерда ётиб сузишни кўрсатгандагидай почормикан? – У ҳақда ўйлаш менга зарил кен-тимми? Менга нима? Васвасани тугатиш керак».

Унга яна ахволи кўркинчли туюлди, бундай хаёллардан фориг бўлиш учун Пашенька хакида ўйлай бошлади.

У гоҳ ўзининг мукаррар қисмати, гоҳ Пашенька хакида ўйлаб, узок ётди. Пашенька унга нажот манзилидек туюлди. Охири ухлаб қолди. Тушида бир фаришта кўрди, фаришта унга яқин келиб: «Пашеньканинг хузурига бор ва бундан кейин нима қилишинг, ғуноҳинг нимада, нажот қайда эканлиги хакида ундан бил-либ ол», – деди.

Ўйғониб, бу Худонинг плохий пайғоми эканини билди ва туида кўрганини амалга оширишга аҳд қилди. У аёл яшаётган шаҳарни биларди – бу ердан уч юз чакирим нарида – ва ўша ёкка караб йўл олди.

Пашенька қачонлардан бери Пашенька бўлмади, қари, қок суюк, ажнларга ўранган, омадсиз, ичувчи амалдор Маврикьевнинг қайнонаси Прасковья Михайловнага айланганди. У қуёви охири келиб қолган уезд шахарчасида яшар, онласини: қизи, рухий нокисликка чалинган касал қуёви, беш набирасини бир амаллаб боқарди. Тирикчилик манбаи соатига ўн беш рубль тўланадиган, савдогарнинг қизига ўқитиладиган мусика дарслари эди. Қунига баъзан тўрт, баъзан беш соат дарс берар, шу билан ойинга олтинчи рублча атрофида даромад қиларди. Бу жойда ижарада яшаб, ўз бошпанаси бўлишини қутиб, омонат туришарди. Бошпана сўраб, Прасковья Михайловна ҳамма яқинларига, жумладан, Сергейга ҳам хат ёзганди. Бирок бу хат унга келиб етмаганди.

Шанба эди ва Прасковья Михайловнанинг ўзи ёғ, сўт солиб тайёрланган нонни узум билан аралаштирарди, бунн отасининг қарол ошнази жуда яхши тайёрларди. Прасковья Михайловна эртаги байрамда набираларини сийлаш ниятида эди.

Қизи Маша кичкинтойларга қараб турар, катта набиралар – бола ва қиз мактабда эди. Қуёв туни билан ухламаган, ҳозир уйкуда. Прасковья Михайловна кечаси билан қизининг эрига бўлган ғазаби-

ни юмшатаман деб узок вақт ухлай олмаганди.

Кўриб турардики, куёви – ярамас махлук, бошқача гапирishi хам, яшашни хам мумкин эмас, хотинининг дийдиёси наф бермайди, шунинг учун қайнона бутун кучини жанжал чикмаслиги, ёмонлик бўлмаслиги учун уларнинг мурасисига сарфларди. Аёл амалда одамлар орасидаги нохуш ҳолатларни жисмонан кўтаролмасди. Унга бу воситачилигидан бирор яхшилик чикмаслиги, аксинча, аҳвол баттар бўлиши аниқ эди. Бу ҳақда ўйламасди, фақат ёвузликнинг кўринишидан бадбўйи хид, қаттиқ шовкин ёки баданини жарохатлашдан қўрққандек ваҳимага тушарди.

У Лукерьяга хафсала билан ошган хамирини қандай аралаштиришини ўргатиб турганда ошхонага пешбанд такқан, қийшик пойабзал, йирткик пайпоқда олти яшар набираси Миша ваҳима ичида югуриб кирди.

– Буви, сизни бир алвасти чол излаб юрибди.

Лукерья эгилиб қаради:

– Шундай, қандайдир тилапчи чол.

Прасковья Михайловна озғин тирсакларини бир-бирига ишқаб, қўлини пешбандига артиб тозалади-да, уйга кириб, хамёндан беш тийин олишни мўлжаллади, кейин бирдан майда чақа йўқлиги эсига тушиб қолди, нон садақа қилишни ўйлаб, жавонга қайтди, ўзича хижолат бўлди, нонни қизғанди, Лукерьяга бир бўлак кесини

тайинлаб, ўзи яна чака учун юқорига йўл олди. «Мана, сенга, – деди ўзича, – хасислигингнинг жазоси».

Садакани узатаркан, қайси тиланчи бўлмасин, ўзининг саховатидан ғурурлаполмасди, аксинча, жуда оз инъом этаётганидан уяларди. Дарвоқе, тиланчининг кўриниши анча салобатли эди.

Христово мулкига етгунча уч юз чакирим йўл босиб хориган, озган, қорайган бўлишидан катъи назар, сочи қирқилган, эркакча телпаги, худди шундай этиги уришиб қолган, ғамбода холда букчайиб туришига карамасдан Сергийдан ўзига ярашиқлик салобат уфуриб турарди. Аммо Прасковья Михайловна уш қарийб ўттиз йилдан бери кўрмаганди, шунинг учун танимади.

– Тортинманг, отахон. Балки тамадди қилишни хоҳларсиз?

У нон ва пулни олди. Прасковья Михайловна хайрон бўлди, чол кимирламас, унга тикилиб турарди.

– Пашенька. Мен сеникига келдим. Мени қабул қил.

Унинг қора кўзлари синчковлик ва ўтинч билан тикилиб, қўйиллиб келган ёшлардан йилтираб турарди. Оқара бошлаган мўйловлари остидан лаби аянчли титрарди.

Прасковья Михайловна қоксуяк кўксини чангаллаб, анграйганча лол қотган маҳзун нигоҳлари билан тиланчига бокқан алпозда беҳуш бўлиб қолди.

– Нахотки? Бўлиши мумкин эмас! Стёна! Сергей! Сергей ота!

– Ха, мен ўзим, – аста сўзлади Сергей. – Факат Сергей эмас, Сергей ота хам эмас, шармандали гунохкор Степан Касатский, махв бўлган лаънати гунохкор. Қабул қил, менга кўмак бер.

– Нахотки, бўлиши мумкин эмас, сиз қандай қилиб бу кўйга тушдингиз? Юринг, ичкарига кириг.

Аёл қўлини узатди; роҳиб унинг қўлидан ушламади, аёлниг орқасидан эргашиди.

Бирок қаерга олиб боради? Хона жуда тор. Унга бошида худди казноқдек кичкина хонани ажратишди, кейин ана шу омборчани кизига берди. Мана, ҳозир Маша шу ерда ўтириб, гўдагини эмизяпти.

– Мана бу ерга ўтириг, ҳозир, – деди Сергейга ошхонадаги курсини кўрсатиб.

Сергей шу заҳоти ўтирди ва одати бўйича олдин бир елкасидаги, кейин бу елкасидаги халталарини шахт билан ечди.

– Вой Худоёим, вой Худоёим, қандай дуч келдик, отагнам! Қандай яхши, яна бирданнга...

Сергей жавоб бермади, факат халталарини тўғрилаб, илжайиб қўйди.

– Маша, биласанми, бу ким?

Прасковья Михайловна кизига пичирлаб, Сергейнинг кимлигини тушунтирди, улар иккаласи казноқдаги беланчак ва тўшакни бўшатиб, Сергей учун олиб чиқишди.

Прасковья Михайловна Сергийни хужрачага бошлаб кирди.

– Мана шу ерда дам оласиз. Хижолат бўлмаг. Мен эса кетишим керак.

– Қаерга?

– Менинг дарсим бор, виждонан айтсам, мусиқа ўкитаман.

– Мусиқа, бу – яхши-ку. Факат бир нарсаси, Прасковья Михайловна, мен сизникига иш билан келганман. Сиз билан қачон гаплашсам бўлади?

– Бажонидил розиман. Балки оқшомдандир?

– Бўлади, факат яна бир илтимос: келганим, мен ҳақимда ҳеч кимга айтманг. Мен факат сизга сиримни очдим. Менинг қаерга кетганимни ҳеч ким билмайди. Шундай бўлсин.

– Эҳ, қизимга айтиб қўйибман.

– Ундан илтимос қилинг, ҳеч кимга оғиз очмасин.

Сергий этигини ечди ва шу зумда бедор кеча, қирқ чақирим пнёда юришдан кейинги чарчоқ билан донг қотиб ухлаб қолди.

* * *

Прасковья Михайловна қайтганда Сергий хужрачада ўтирар ва уни кутарди. Меҳмон тушликка чиқмади, факат Лукерья келтирган ёвфон ва бўтқа билан тамақдан қилди.

– Нега айтган вақтингдан анча олдин келдинг? – деди Сергей. – Энди гаплашсак бўладими?

Қандай бахтлиман, меникига ким таширди буюрди? Мен дарс ўтмадим. Кейин... Мен ҳузурингизга боришни орзу қилганман, сизга хат ёзганман ва бирданга мана бунақа омадни қаранг.

– Пашенька, марҳамат, ҳозир мен нима гапирсам, уларни худди васиятдек, жон бериш олдидан Раббимнинг қаршида айтиладиган иқрордек қабул қилгин. Пашенька, мен авлиё эмасман, ҳатто оддий, кўп катори фақир одам ҳам эмасман: мен гуноҳкор, ифлос, кабиҳ, йўлдан озган, тақаббур, мунофиқман, билмадим, булардан ҳам ёмонманми, бироқ энг ёмондан ҳам ёмонман.

Пашенька дастлаб кўзини чакчайтириб қаради; у ишонди. Кейин, тўла ишонгач, қўлини унинг қўлига қўйиб, изтироб билан жилмайганча гапирди:

– Стива, балки сен бироз ошириб юбораётгандирсан?

– Йўқ, Пашенька. Мен дайди, бузуқи, котил, Худодан қайтган ва алдамчиман.

– Вой Худойим! Бу қанақаси бўлди? – деди овози титраб Прасковья Михайловна.

– Аммо яшаш керак. Мен ҳамма нарсани биламан деб ўйлардим, ҳаммага қандай яшашни ўргатардим, афсуски, ҳеч нарсани билмас эканман, сен менга ўргат – сендан ўтиниб сўрайман.

– Сенга нима бўлди, Стива? Сен куляпсан. Нима учун ҳамма менинг устимдан кулади?

– Хўп, майли, мен куляиман; фақат мепга айт, қандай яшаяпсан, ҳаётинг қандай ўтди?

– Менми? Мен беҳаловат ҳаёт кечирдим, энди Худо қилмишимга яраша шундай жазоляптики, шунақа аҳмоқона яшайман, шунақа аҳмоқона...

– Қандай эрга тегдинг? Эринг билан қандай яшадинг?

– Ҳаммаси аҳмоқона бўлган. Тегдим – аёвсиз тарзда севиб қолдим. Отам бунни хохламаганди. Мен ҳеч нарса билан ҳисоблашмадим, тегдим. Турмушга чиққаним – эримга ёрдамлашмоқчи эдим, кейин эса рашк қилиб уни кўп кийнадим, ўзимни бундан тия олмадим.

– У ичаркан, бунни эшитгандим.

– Ҳа, мен уни ҳеч жиловлай олмадим. Унга тазйиқ қилдим. Ичкиликбозлик касаллик-ку. У ўзини ушлай олмасди, ҳозир эсимга тушиб қолди, унга қандай кун бермаганим... Ҳаётимизда дахшатли воқеалар кўп бўлган.

Аёл тийрак, хотиралардан махзун тортган кўзлари билан Касатскийга термилди.

Касатский Пашеньканинг эри қандай дўппослагани ҳақида эшитганларини эслади. Ҳозир унинг озғин, қулоқлари ортини қоплаган чуқур ажинлар бўртиб чиққан, тиришган бўйнини ва сийраклашиб қолган,

оқ оралаган малларанг сочларининг хурнайиб туришини кўриб, ўша тўпололлар қандай кечганини тушунгандек бўлди.

– Кейин икки болам билан ҳеч вақосиз қолиб кетдим.

– Менимча, сизларнинг мулкнингиз бор эди...

– Буларнинг ҳаммасини Вася билан сотиб, охиригача... еб бўлгандик. Яшаш керак эди, менинг эса барча боғ хотинлар каби қўлимдан ҳеч вақо келмасди. Ҳаммадан ҳам мен ночор, мададсиз эдим. Иложсиз шундай яшадик, болаларимни ўқитдим – ўзим ҳам озроқ сабоқ олдим. Митя тўртинчи синфда касалга чалинди, уни Худо кўп кўрди. Манечка поччаси Ваняни севиб қолди. Нима дейман, Ваня яхши, фақат бахтсиз. У касал.

– Ойишжон, – қизи унинг сўзини бўлди. – Мишани олиб туришг, ундан ажрала олмаянман.

Прасковья Михайловна чўчиб тушди, ўридан турди-да, титилиб кетган бошмоғини оёғига илиб, шошиб ташқарига чиқди ва тезда қўлида икки яшар набирасини тутиб кириб келди, бола ўзини орқага ташлар, қўллари билан кампирнинг сочидан ушлашга уринарди.

– Шундай, нимада тўхтагандим? Ҳа, мана, унинг ўша жойда вазифаси яхши эди – намунали раҳбар, бироқ Ваня чидай олмади, истеъфога чиқди.

– Қанақа касал эди?

— Неврастения¹, бу даҳшатли касаллик. Маслаҳатлашдик, бироқ кетиш керак эди, маблағ бўлса йўқ. Барибир умид қиламан, ўтиб кетади. Унда каттик офрик йўқ, аммо...

— Лукерья! — эркакнинг заиф, лекин зардали овози эшитилди. — Қачон керак бўлса, бирор ёкка кетган бўлади. Онаси...

— Ҳозир, — яна ганини бўлди Прасковья Михайловна. — У ҳали тушлик қилмади. Биз билан ўтиролмайди.

Аёл чиқиб кетди, ниманидир жойлаштириб, қорайган, озғин қўлларни артганча кириб келди.

— Мана шундай яшайман. Ҳамма нарсадан шикоят қиламиз, ҳамма норози, лекин, Худога шукур, набиралар ёкимтой, соғлом, демак, ҳали яшаса бўлади. Ўзим ҳақимда бошқа нима дейишим мумкин?

— Ҳа, ниманинг ҳисобидан кун кўрянсизлар?

— Менинг бироз даромадим бор. Бир вақтлар мусикадан безор бўлгандим, бироқ энди кунимга яраб турибди.

Аёл кичкина қўлини ўтирган сандалнинг устига қўйди-да, худди машк қилгандек озғин бармоқлари билан сандални тикирлатиб қўйди.

— Дарс учун қанча тўлашади?

— Бир рубль ҳам тўлашади, эллик тиғини ҳам, баъзан ўттиз тиғини ҳам. Улар барибир сахий одамлар.

¹ Асаб касаллиги.

– Нима десам экан, ютуқлар борми? – кўзлари билан қулиб сўради Касатский.

Прасковья Михайловна дабдурустан саволнинг нақадар жиддийлигига ишонмади ва унинг кўзларига савол назари билан тикилди.

– Ютуқлар ҳам топилади. Битта донғи чиққан киз бор, қассобнинг қизи. Оқила, яхши киз. Билмадим, тақдирини нима бўлади? Ўзимдан қиёс – агар мен тарбияли бўлганимда, отамнинг мавкеидан келиб чиқиб, ўзимга қойим жойдан куёв топган бўлардим. Мен эса ҳеч нарса қилолмадим ва шундай кунларга гирифтор бўлдим.

– Тўғри, тўғри, – деди Касатский бошини эгиб. – Хўш, қандайсиз, Пашенька, черков хаётида иштирок этасизми? – сўради Касатский.

– Э, қўйсангиз-чи. Шундай ахмоқона, шунчаки... Ташлаб қўйганман. Болаларим билан рўза тутаман ва черковда бўламан, баъзан ойлаб бўлмайман. Болаларни юбораман.

– Нима учун ўзингиз бўлмайсиз?

– Агар ростини айтсам, – қизариб кетди аёл, – виждонап айтганда, қизим, набираларим қуршовидан ўзилиб кетишим қийин, бироқ янгилик ҳам йўқ. Шунчаки эринаман.

– Хўш, уйда ибодат қиласизми?

– Чўқниаман, ибодат ҳам эл қатори. Биладман, бунақаси кетмайди, чинакам ошуфталик йўқ, фақат ўзингнинг барча

ярамасликларингни билиб турасан, холос...

– Ха, ха, шундай, шундай, – худди тасдиқлагандай қувватлади Касатский.

– Хозир, хозир, – аёл қуёвининг чакириғига жавоб берди ва бошидаги рўмолини тўғрилаганча хонадан чиқди.

Бу сафар узок вақт қолиб кетди. У қайтганда Касатский олдингидек қўллари билан тиззасига таяниб, бошини қўйи эгганича ўтирарди. Бироқ халталари елкасига илинганди.

Аёл гардишсиз темир чирок қўтариб кириб келаркан, у чиройли, хорғин кўзлари билан тикилиб қолди ва чуқур, янада чуқур нафас олди.

– Мен унга сизнинг кимлигингизни айтмадим, – деб дадил гап бошлади аёл, – фақат мен биладиган дуохон тиланчилардан дедим. Ошхонага кетдик, чой ичамиз.

– Йўқ....

– Хўп, мен шу ерга олиб келаман.

– Йўқ, ҳеч нарса керак эмас. Пашенька, сени Худо паноҳида асрасин. Мен кетдим. Агар заррача раҳминг келса, мени кўрганингни ҳеч кимга айтма. Раббим номи билан илтижо қиламан: ҳеч кимга айтма. Сенга раҳмат. Мен оёғингга йиқилиб, қуллук қилишим мумкин, бироқ бу, биламан, сени хижолатга қўяман. Раҳмат, Исо Масих ҳурмати, маъзур тут.

– Дуо қилиб туринг.

– Худо ёрлақасин. Исо Масих ҳурмати, маъзур тут.

У кетмоқчи бўлди, аёл уни чиққани қўймади ва нон, тешик қулча ҳамда ёғ олиб келди. Касатский ҳаммасини олди ва ташқарига чиқди.

Қоронғи тушиб қолганди, икки уйдан ўтгач, аёл унинг қорасини плғамай қолди, фақат итларнинг бир-бирига басма-бас во-вуллашидангина унинг кетиб бораётганини билса бўларди.

* * *

«Тушимнинг таъбири мана шу экан-да. Пашенька мен бўлишим керак бўлган, бироқ бўлолмаган одам. Мен Худо номи билан одамлар учун яшадим, у эса одамлар учун яшаётгандек бўлиб, Худо учун яшайпти. Ҳа, битта хайрли иш, ҳеч мукофот талаб қилмай, миннатсиз узатилган бир ниёла сув меннинг одамларга ўқиган минглаб панд-насихатимдан афзал. Бироқ менда Худога хизмат қиламан деган заррача холис хохиш бўлганмиди?» – сўради ўзидан ва жавоб қайтарди: «Ҳа, бироқ бунинг ҳаммаси инсон қавмига хос шухрат истаги билан ёнди, улғайди. Ким мен сингари шухратталаб бўлиб яшаса, унинг учун Худо йўқ. Таассуфки, мен энди Уни излайман».

У худди Пашеньканикига келгандек қишлоқдан-қишлоққа ўтиб, эркак-аёл тилан-

чиларга дуч келиб, улардан йироқлашиб, Исо Масих ҳурмати учун нон ва бошпана сўраб, изғиб юрди. Камдан-кам холларда уни баджаҳл хонимлар, ичиб олган мардумлар қувиб соларди, асосан, кўпчилик уни еб-ичирар, боқар, ҳатто йўл харжи ҳам берарди. Унинг салобатли кнёфаси кўп жойда қўл келарди. Баъзилар ҳатто, бойлар ҳам кашшоқлашибди, деб ўйлаб хурсанд бўларди. Барибир унинг ювошлиги ҳаммасидан устуни келарди.

У тез-тез уйлардан Инжилни топиб олиб ўқир, одамлар эса бир вақтнинг ўзида янги ҳамда аллақачон таниш ҳикматларни ундан эшитиб, ҳар қачон ва ҳамма жойда ҳам қултук қилишар, ҳам хайрон бўлишарди.

Агар одамларга маслаҳати ёки саводни асқатиб қолса ёки жанжаллашганларни яраштириб қўйса, бундан мағрурланиб кетмас, тама қилмас, чунки бундай ҳислардан узоқлашганди. Шундай қилиб, унда Худо ўзини оз-оздан намоен қила бошлаганди.

Бир сафар икки нафар қари кампир ва аскар билан кетарди. Бир манзилда йўртоқ от қўшилган аравага ўрнашиб олган бой ва бойвучча, от миниб бораётган эркаклар тўдаси уларни тўхтатди. Бойвуччанинг эри кизи билан отда боришар, одатдагидек, бойвучча ва сайёҳ-француз якка от қўшилган икки филдиракли енгил аравада эдилар.

Улар меҳмонга рус халқи учун хурофот бўлган, ишлаш ўрнига у жойдан-бу жойга санғиб юрадиган тиланчиларни кўрсатиш мақсадида дайдиларни тўхтатишган экан.

Улар французчалаб гаплашишар, буларни тушуинмайди деб ўйлашарди.

— Сўранг-чи, — деди француз ўз тилида, — уларнинг ибодати Худо даргохида қабул бўлишига ўзлари ишонишадими?

Улардан сўрашди. Кампирлар жавоб беришди:

— Худонинг иродаси. Кимники қабул бўлади: оёқ билан кезганникими, қалби билан берилганникими?

Аскардан сўрашди. У ёлғизлигини, бундан бошқа овунчи йўқлигини билдирди. Касатскийнинг кимлигига кизикишди.

— Худонинг қулиман.

— У шма деди? У жавоб бермаяпти...

— У, мен Худонинг қулиман, деяпти.

— Бу диндорнинг ўғли бўлса керак, битишидан кўрениб турибди, олийнасаб. Сизда майда борми?

Французга майда тошиб беришди. У хаммага йнгирма тийиндан тарқатиб чиқди.

— Айтиб қўйинг, мен уларга шам учун бераётганим йўқ, балки чой ичиб хузурлансинлар, — деди у қулиб, — мана, сизга, бобой, — сўз котди қўлқопли бармоқлари билан Касатскийнинг елкасидан туртиб.

— Худо ёрлақасин, — деди Касатский телпагини киймай, такир бошини пастга эгиб.

Касатский учун бу учрашув жуда қувончли бўлди, негаки одамларнинг муносабатидан жирканиб, шунга жавобан беҳуда, енгил бир иш қилди — йиғирма тийинни олди-да, уни кинрик қокмай хамроҳига, кўр гадойга берди. Унга одамларнинг марҳамати қанчалик аҳамиятсиз туюлса, у Худони шунчалар қучли хис қила бошлаганди.

* * *

Касатский саккиз ой сарсон-саргардонликда кезинди, тўққизинчи ойда губерния шаҳарчасида уни тиланчилар билан тунаб ётган жойида ушладилар ва наспортсензлар қаторида қисмга олиб кетдилар. У билетнинг қасрда, кимсан, деган сўроқларга, билетим йўқ, ўзим Худонинг қулиман, деб жавоб берди. Уни саёқлар сафига қўшдилар ва суд қилиб, Сибирга жўнатдилар.

Сибирда бир бой одам ижарага олган ховлига ўрнашди ва ҳозир шу ерда яшайпти. У хўжайинининг полизида ишлайди, болаларни ўқитади, касалларни даволайди.

МУНДАРИЖА

Олмос кйрралардаги жылва.....	3
Бечора Иван Ильич.....	9
Сергий ота.....	109

Адабий-бадиий нашр

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

ИККИ ҚИССА

Рус тилидан **Ҳ. Сатторий** таржимаси

Мухаррирлар: *Н. Аҳмедов, С. Саидмуродов*

Рассом Б. Зуфаров

Техник муҳаррир *Т. Харитонова*

Кичик муҳаррир *Г. Ералиева*

Мусаххих *З. Қудратов*

Компьютерда тайёрловчи *Б. Душанова*

Нашриёт лицензияси АИ № 158.14.08.2009.

Босишга 2018 йил 2 мартда рухсат этилди.

Бичими 84×100¹ мм. Офсет қоғози.

«Virtec Peterburg Uz» гарнитурасида
офсет усулида босилди. Шартли босма табоғи 9,36.

Нашр табоғи 6,51. Адади 3000 нусха.

Буюртма № 17-143.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодпй уйи 100011.

Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10

e-mail: iptduzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

Толстой, Лев.

Т64 Икки касса. Рус тилидан Хаким Сатторий таржимаси – Тошкент, «O‘zbekiston» НМНУ, 2018 – 192 бет.

ISBN 978-9943-28-988-8

УЎК: 821.161.1-3
КБК 84(2Рос-Рус)1